

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Θ. ΓΡΕΤΣΙΣΤΑΣ

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΣΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ
ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MIGUEL DE UNAMUNO**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΣΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ
ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MIGUEL DE UNAMUNO**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ, ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

ΔΙΔΡΥΜΑΤΙΚΟ ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ – ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Θ. ΓΡΕΤΣΙΣΤΑΣ

**Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΣΤΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟ
ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ MIGUEL DE UNAMUNO**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2019

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

1. **Σακελλαριάδης Αθανάσιος**, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (επιβλέπων)
2. **Πρελορέντζος Ιωάννης**, Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)
3. **Ράντης Κωνσταντίνος**, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (μέλος)

Ἡ ἔγκρισις τῆς παρουσίας μεταπτυχιακῆς διπλωματικῆς ἐργασίας ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων δὲν ὑποδηλοῖ τὴν ἀποδοχὴν τῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	11
---------------	----

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΑΠΟ ΤΟΝ MIGUEL DE UNAMUNO

1.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	26
1.2 Η πνευματική διάσταση της συνείδησης.....	29
1.3 Το τραγικό αίσθημα της ζωής ως αντανάκλαση στη συνείδηση.....	30
1.4 Οι φιλοσοφικές συνιστώσες του τραγικού αισθήματος της ζωής και οι λογοτεχνικές υποτυπώσεις του στο έργο του M. de Unamuno.....	35
1.5 Τα συστατικά στοιχεία της συνείδησης και ο τρόπος σύνδεσής τους με τη λειτουργία της.....	38

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΠΡΟΣΛΗΨΗ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ ΣΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ Μ. DE UNAMUNO

2.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	45
2.2 Η Καταχνιά.....	46
2.3 Η Θεία Τούλα.....	49
2.4. <i>Abel Sánchez: Una historia de passion</i>	51

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ Μ. DE UNAMUNO:

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ

3.1 Ο ορισμός, η φύση του ανθρώπου και ο σκοπός της ανθρώπινης ζωής	54
3.2 Η φιλοσοφική διάσταση της ανθρωπολογίας στον στοχασμό του M. de Unamuno.....	58

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΒΕΒΑΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΘΑΝΑΤΟΥ ΚΑΙ Η ΥΠΑΡΞΙΑΚΗ ΑΝΑΓΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ: ΑΝΤΙΦΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΜΦΙΒΟΛΙΕΣ ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΥΠΑΡΞΗΣ

4.1 Ο θάνατος στον φιλοσοφικό στοχασμό του Unamuno: Η πίστη για τη συνέχεια της ανθρώπινης ύπαρξης ενάντια στη «λογική» του θανά- του.....	61
4.2 Η πάλη της ανθρώπινης ύπαρξης για την κατάκτηση της αθανασί- ας της ψυχής.....	65
Κριτική Επισκόπηση - Συμπεράσματα.....	68
Βιβλιογραφία.....	74
Summary.....	85

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Για την προσέγγιση του φιλοσοφικού στοχασμού του Miguel de Unamuno y Jugo (1864-1936), του Βάσκου φιλοσόφου, ποιητή και λογοτέχνη, του πιο ιδιόρρυθμου ίσως εκπροσώπου του ισπανικού πάθους και της «τραγικής αίσθησης της ζωής», κρίνεται αναγκαία η γνώση και η κατανόηση των συνθηκών¹, υπό τις οποίες έζησε και μεγάλωσε και οι οποίες διαμόρφωσαν τη σκέψη του, τα συναισθήματά του, την ίδια του την ύπαρξη.

Έζησε σε μια εποχή που σημαδεύτηκε από τους εμφύλιους πολέμους, οι οποίοι οδήγησαν αρχικά στην επανάσταση του 1868 και στη συνέχεια στη Δημοκρατία του 1873, μέχρι οι υπάρχουσες πολιτικές δυνάμεις να θέσουν τις βάσεις για την πολιτική ανασυγκρότηση. Η πολιορκία της γενέτειρας πόλης του, του Bilbao, ήταν από τα πρώτα ιστορικά γεγονότα που έζησε ο μικρός Miguel και το αποτύπωσε αργότερα στη νουβέλα του *Paz en la Guerra* (Ειρήνη στον Πόλεμο)².

Ο ανήσυχος και πάντα ισχυρογνώμων Βάσκος το 1880 μετόικησε στη Μαδρίτη και φοιτώντας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου εντρύφησε στην κλασική γραμματεία και στη συνέχεια δίδαξε τα αρχαία ελληνικά ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Salamanca³. Το 1924, μετά την επικράτηση της δικτατορίας του Miguel Primo de Rivera, ο Unamuno

---

* Πλήρη βιβλιογραφικά στοιχεία δίδονται μόνο κατά την πρώτη αναφορά βιβλίου ή άρθρου, καθώς και στο μέρος *Βιβλιογραφία*, στο τέλος της Εργασίας.

¹ Πβ. J. Ortega y Gasset, *Toward a Philosophy of History*, trans.: H. Weyl (New York: Norton, 1941), σ. 214 και συναφώς σ. 9, ο οποίος επισημαίνει ότι για να κατανοήσουμε κάποιον, πρέπει να μας αφηγηθεί την ιστορία του.

² Βλ. Ι. Ιατρίδη, «Μιγέλ ντε Ουναμόουνο», στο: M. de Unamuno, *Καταχνιά*, πρόλ. - μτφρ.: Ι. Ιατρίδη (Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων, 1964), σ. 7.

³ Ο.π., σ. 8-9. Ο παράξενος, μεγαλοφυής και ιδιόρρυθμος στοχαστής, επίθετα που χρησιμοποιήσαν, μεταξύ άλλων, οι σύγχρονοί του προκειμένου να χαρακτηρίσουν τον ανυποχώρητο καθηγητή των Ελληνικών, αγάπησε το Πανεπιστήμιο της Salamanca και το υπηρέτησε και ως πρύτανης. Για τη δράση του σημαντικού στοχαστή της «λεγόμενης γενιάς του 1898», βλ. επίσης Στ. Βουτσά, «Νίκος Καζαντζάκης και Μιγκέλ δε Ουναμόουνο: Στοχαστές του Ευρωπαϊκού Νότου», *Το Δέντρο*, 155-156 (2007).

εξορίστηκε στη Φουεντεβεντούρα των Καναριών νήσων και εκεί ατενίζοντας ατελείωτες ώρες τη θάλασσα στοχάστηκε νέες ιδέες και έννοιες⁴.

Με τη βοήθεια ενός γαλλικού ιστιοφόρου, στο οποίο επιβιβάστηκε κρυφά, μετέβη στη Γαλλία, όπου έζησε εξόριστος έως το 1930⁵. Στην Ισπανία επέστρεψε μετά την πτώση του δικτάτορα Primo de Rivera, εκλέχθηκε βουλευτής, ωστόσο απογοητευμένος από την πολιτική κατάσταση, τις ακρότητες και τη βία εν ονόματι της δημοκρατίας συντάχθηκε με τους εθνικιστές πιστεύοντας στην αποκατάσταση της τάξης. Σύντομα διαψεύστηκε και υπερασπιζόμενος την πίστη του στην ελευθερία παύθηκε από τα αξιώματά του και ετέθη σε κατ' οίκον περιορισμό, όπου τις 31 Δεκεμβρίου 1936 τον συνάντησε ο θάνατος, την ώρα που άλλος ένας εμφύλιος πόλεμος είχε αρχίσει να διχάζει την Ισπανία⁶.

Ως παρακαταθήκη άφησε ένα πλούσιο φιλοσοφικό⁷ και λογοτεχνικό έργο, στο οποίο απεικονίζεται το πρόβλημα της ύπαρξης και του θανάτου, η τραγικότητα και η πάλη του ανθρώπου που θέλει αλλά δεν μπορεί να πιστέψει στον Θεό, το μεταφυσικό του ερώτημα για την αιώνια ζωή, η α-

---

⁴ Η υπαρξιακή του αγωνία κατά τη διάρκεια της εξορίας του (1925-1930) εκφράστηκε στις θαυμάσιες ποιητικές δημιουργίες του *Romancero del destierro* (*Ρομανθέρο της εξορίας*, 1928), σε τέσσερις επιπλέον ποιητικές συλλογές, στο δοκίμιό του *La agonía del cristianismo* (*Η Αγωνία του Χριστιανισμού*) και σε ένα ακόμη δοκιμιακό μυθιστόρημα. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα άρχισε και η δημιουργία της συλλογής των ποιητικών τραγουδιών *Cancionero* που ολοκληρώθηκε το 1936. Βλ. Ι. Ιατρίδη, «Μιγέλ ντε Ουναμούνο», σσ. 9-10· Μ. Unamuno, *Άγιος Μανουήλ, ο μάρτυρας - Η θεία Τούλα*, μτφρ.: Τ. Ψάρρης, επιμ.: Μ. Κατσοπούλου (Αθήνα: Vakxikon.gr, 2014), σσ. 11-12.

⁵ Βλ. Ι. Ιατρίδη, «Μιγέλ ντε Ουναμούνο», σ. 11.

⁶ Για την πολιτική κατάσταση στην Ισπανία κατά το χρονικό διάστημα 1875-1936, βλ. J.A. Junko, "History, Politics, and Culture, 1875-1936", στο: David T. Gies (ed.), *The Cambridge Companion to Modern Spanish Culture* (UK: Cambridge University Press, 1999), 67-85. Βλ. επίσης Ι. Ιατρίδη, «Μιγέλ ντε Ουναμούνο», σσ. 12-13.

⁷ Η ισπανική φιλοσοφία είναι ποσοτικά φτωχή εν συγκρίσει με τη φιλοσοφία των χωρών της δυτικής Ευρώπης. Οι κορυφαίοι πνευματικοί δάσκαλοι των Ισπανών ήταν μία αγία, η Αγία Θηρεσία και ένας θεολόγος, ο Fray Luis de León και ίσως γι' αυτόν τον λόγο η ισπανική φιλοσοφία συνδέεται έμμεσα ή άμεσα με τη θεολογική σκέψη. Βλ. σχετικά Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1993), σ. 7.

γωνία του για το πώς θα νικηθεί ο σαρκικός θάνατος με την επιβίωση «των πλασμάτων του ονείρου, των δημιουργημάτων της φαντασίας, του εγώ του»⁸.

Στο πρώτο δοκίμιό του ο Unamuno (*En torno al casticismo /Περί καθαρότητας*) [1895] επιχείρησε μια εθνολογική, ιστορικο-φιλοσοφική ανάλυση για την ύπαρξη της εθνικής ισπανικής ταυτότητας και τον εξευρωπαϊσμό των Ισπανών. Ακολούθησε το 1902 το μυθιστόρημά του *Amor y pedagogía*, έργο όχι κλασικό, novela, αλλά νίβολα, στο οποίο συμπλέκει την κωμωδία με την τραγωδία μέσα από μία παρωδία. Αυτό που ξεχώριζε τη νίβολα από τη novela ήταν η επικράτηση του περιεχομένου έναντι της φόρμας, η επιφανειακή προσέγγιση των χαρακτήρων και η απουσία τοπικού και χρονικού στίγματος⁹. Ο λόγος για έναν προσδιορισμό που έκτοτε συνοδεύει όλες τις εκτενείς μυθοπλασίες του και αποτελεί χαρακτηριστικό του Βάσκου λογοτέχνη.

Ένα από τα δοκίμια του που χαρακτηρίστηκε «το μεγαλοφυέστερο έργο στο είδος του»¹⁰ υπήρξε *Η ζωή του don Κιχώτη και του Σάντσο* (*Vida de Don Quijote y Sancho*) [1905], στο οποίο σχολιάζει τα κεφάλαια του αντίστοιχου μυθιστορήματος του Miguel de Cervantes και περιγράφει τον άν-

⁸ Βλ. σχετικά Ι. Ιατρίδη, «Το πρόβλημα του Ουναμούνο», στο: Μ. Unamuno, *Ο παίχτης του σκακιού*, μτφρ.: Ι. Ιατρίδη (Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1972), σ. 11-πβ. Ι. Ιατρίδη, «Μιγέλ ντε Ουναμούνο», σ. 18· Κ.Γ. Κασίνης, «Η ελληνική ταυτότητα της ισπανικής λογοτεχνίας», στο: Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*. Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, τ. Β' (Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011), 145-166, σσ. 155-156. Βλ. επίσης Μ. Ουναμούνο, *Η αγωνία του Χριστιανισμού*, μτφρ.: Ι. Ιατρίδη, εισαγ.: Κ.Ε. Τσιρόπουλος (Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων, 1970), σ. 8.

⁹ Για την υιοθέτηση του νεολογισμού νίβολα από τον Unamuno βλ. ενδεικτικά J.A. Garrido Ardila, "A Concise Introduction to the History of the Spanish Novel", στο: J.A. Garrido Ardila (ed.), *A History of the Spanish Novel* (UK: Oxford University Press, 2015), 1-55, σ. 30· πβ. J.A. Garrido Ardila, "Miguel de Unamuno: genesis de la novela contemporánea", *Ínsula*, 807 (2014), 2-7· R.L. Schmidt, *Forms of Modernity: Don Quixote and Modern Theories of the Novel* (Canada: University of Toronto Press, 2011), σ. 184

¹⁰ Βλ. σχετικά Ι. Ιατρίδη, «Ο Ουναμούνο του πάθους και του πνεύματος», *Νέα Εστία*, 898 (1964), 1749-1751, σ. 1749.

θρωπο που αγωνίζεται για τη φήμη, δηλαδή για την αθανασία¹¹. Ακολούθως, το 1907 εξέδωσε την πρώτη του ποιητική συλλογή με τίτλο *Poesias* (Ποιήματα). Οι στίχοι του Unamuno αποτελούν έκφραση ελευθερίας, η ποίησή του θεωρείται εξέχον δείγμα της αέναης πάλης μεταξύ ψυχής και πνεύματος· είναι «η ιδιαίτερη διαίσθηση της φαντασίας που αγωνιά να συλλάβει την καίρια πραγματικότητα της ζωής και του θανάτου»¹². Ωστόσο, η φιλοσοφική ωρίμανσή του επιβεβαιώθηκε το 1913 με το έργο *Del sentimiento trágico de la vida* (Το Τραγικό Αίσθημα της Ζωής), μια φιλοσοφική πραγματεία στην οποία ερευνάται η συμβολή της πνευματικής πάλης στην προσπάθεια του ανθρώπου να ζήσει με όσο το δυνατόν μεγαλύτερη πληρότητα¹³. Οι ίδιες ιδέες διερευνώνται με πιο λογοτεχνικό ύφος και στο μυθιστόρημα *Niebla* (Καταχνιά) που γράφτηκε το 1914, όπου ο ήρωας επαναστατεί εναντίον του συγγραφέα και σχεδιάζει τη δολοφονία του, όπως ακριβώς και ο καταδικασμένος σε θάνατο άνθρωπος επαναστατεί εναντίον του Θεού για το πεπρωμένο του. Σε μια σύγχρονη εκδοχή της ιστορίας των Κάιν και Αβελ ακολουθεί το μυθιστόρημα *Abel Sánchez* (1917) που έχει χαρακτηριστεί ως μια «ανατομία του φθόνου» ενώ στο τελευταίο του μυθιστόρημα *San Manuel Bueno, mártir* (Άγιος Μανουήλ ο Μάρτυρας) [1930], στο οποίο πραγματεύεται και πάλι τα ζητήματα της ζωής και του θανάτου, συνοψίζονται τα βασικά στοιχεία της σκέψης του Unamuno¹⁴.

Ο Unamuno δεν συμβιβάστηκε με όσους δεν μπόρεσαν να προσφέρουν στους συνανθρώπους τους κάτι διαφορετικό από τη λογική, κάτι άλλο από τη σειρά των ορθών συλλογισμών που καταλήγουν σε ένα συμπέρασμα για να δώσουν μια οποιαδήποτε λύση στα άλυτα προβλήματα της ανθρώπινης ψυχής. Ο Βάσκος φιλόσοφος εμπνεύστηκε από αυτή την ψυ-

---

¹¹ Ο.π., σ. 1750.

¹² Βλ. Ι. Ιατρίδη, «Ο Ουναμούνο και η ποίηση», *Νέα Εστία*, 898 (1964), 1755-1757, σ. 1755.

¹³ Βλ. Μ. Unamuno, *Άγιος Μανουήλ, ο μάρτυρας - Η θεία Τούλα*, σ. 10.

¹⁴ Βλ. ό.π., σσ. 11-12.

χή, αναφέροντας χαρακτηριστικά: «Πνεύμα είναι το πάθος. Κι από το πάθος τρέφεται το πνεύμα»¹⁵. Ήταν πάντοτε σε ετοιμότητα να ξεσηκωθεί, να επαναστατήσει και δεν δειλίαζε μπροστά στις δυσκολίες ή την ταλαιπωρία διότι αισθανόταν βαθιά ότι το πάθος του για τη ζωή χρειαζόταν αγώνα.

Στη φιλοσοφική εξέλιξη του Unamuno φαίνεται ότι συνέβαλε ο Søren Kierkegaard, τον οποίο αποκαλούσε «πνευματικό αδελφό»¹⁶ του, ενώ είχε μάθει και τη δανική γλώσσα προκειμένου να μπορεί να διαβάζει τα βιβλία του από το πρωτότυπο. Τους απασχόλησαν παρόμοια πνευματικά θέματα και αμφότεροι προσδιορίζονταν από την αγωνιώδη σχέση τους με τους ανθρώπους, με τον θάνατο και με την πίστη στον Θεό¹⁷.

Αναφορικά με το ζήτημα της θρησκευτικής πίστης, οι απόψεις του Unamuno φαίνεται να σχετίζονται με τις αντίστοιχες του Karl Jaspers. Η έννοια της αγάπης, ως *sine qua non* προϋπόθεση για την εδραίωση της ύπαρξης τόσο του ανθρώπου όσο και της Υπέρβασης, αναλύεται με παρόμοιο τρόπο στο έργο των προαναφερθέντων φιλοσόφων¹⁸, ενώ ομοιότητες παρουσιάζουν και τα θέματα που απασχόλησαν τον Γάλλο υπαρξιστή Gabriel Marcel και τον Unamuno. Αμφότεροι επιχείρησαν να διερευνήσουν τη φύση της θρησκευτικής πίστης και να επαναπροσδιορίσουν την πνευ-

¹⁵ Βλ. Ι. Ιατρίδη, «Μιγέλ ντε Ουναμούνο», σ. 9.

¹⁶ Βλ. M. de Unamuno, *Perplexities and Paradoxes*, trans. by S. Gross (New York: Philosophical Library, 1945), σ. 57.

¹⁷ Η πιθανή επίδραση της σκέψης του Kierkegaard στον Unamuno απασχόλησε τους μελετητές, οι οποίοι συνήθως επιβεβαιώνουν, αλλά και μερικές φορές επιφυλάσσονται για τη συνάφεια των δύο φιλοσόφων. Βλ. ενδεικτικά την τεκμηριωμένη μελέτη του J.E. Evans, "Unamuno and Kierkegaard: Clarifying the Relationship", *Revista Hispánica Moderna*, 56, 2 (2003), 297-310. Πβ. J.E. Evans, *Unamuno and Kierkegaard: Paths to Selfhood in Fiction* (USA: Lexington Books, 2005). Τη διαφωνία του για την επίδραση της κερκεργκωριανής σκέψης στον Βάσκο στοχαστή εκφράζει ο O.A. Fassel, "Observations on Unamuno and Kierkegaard", *Hispania*, 38 (1955), 443-450 αλλά και ο F. Meyer, "Kierkegaard et Unamuno", *Revue de littérature comparée*, 29 (1955), 478-492. Βλ. επίσης Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σ. 57.

¹⁸ Βλ. σχετικά Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σ. 67.

ματική διάσταση του ανθρώπου, καταδικάζοντας επανειλημμένα τον υλισμό και την απροσδιοριστία του σύγχρονου κόσμου. Κατά τους ίδιους, η ιδέα της πίστης, ως φαινόμενο, ενυπάρχει βαθιά μέσα μας, αναδεικνύεται και μορφοποιείται με τον δικό μας τρόπο μέσω των ανθρωπίνων σχέσεων¹⁹.

Εκτός από τις κοινές αφετηρίες με τους προειρημένους ένθεους υπαρξιστές φιλοσόφους, είναι αξιοσημείωτη η κοινή φιλοσοφική στόχευση του Unamuno με τον αθεϊστή Jean-Paul Sartre²⁰. Σύμφωνα με τον Γάλλο φιλόσοφο, «η ύπαρξη προηγείται της ουσίας», δεν υπάρχει προκαθορισμένος σκοπός ή φύση για τον άνθρωπο, γι' αυτό ο άνθρωπος είναι οι πράξεις του και επομένως ο ίδιος είναι υπεύθυνος για τον εαυτό του και τις πράξεις του²¹. Ύπαρξη, επομένως για τον Sartre σημαίνει πράξη, υπέρβαση του εαυτού, πάλι ενάντια στην ειμαρμένη, φυγή από οτιδήποτε έχει την τάση να περιορίσει το άτομο στον χώρο του αντικειμενικού²². Αντιστοίχως, για τον Βάσκο φιλόσοφο, «η ζωή είναι το σύνολο των ενεργειών, που αντενεργούν-αντιστέκονται στον θάνατο»²³, συνεπώς και γι' αυτόν η ύπαρξη είναι πράξη.

¹⁹ Βλ. σχετικά C.A. Longhurst, " '¿Qué es eso de creer?' Religious Belief in Miguel de Unamuno and Gabriel Marcel", *Bulletin of Spanish Studies*, 92, 4 (2015), 527-548. Ο Unamuno και ο Marcel άσκησαν επίσης κριτική στο καρτεσιανό 'cogito' υποστηρίζοντας ότι αυτό όχι μόνο δεν εξασφαλίζει τη βεβαιότητα για το ανθρώπινο είναι, αλλά και δεν μπορεί να είναι αμιγής υπαρξιακή κατηγορία. Βλ. R.M. Zaner, *The Problem of Embodiment: Some Contributions to a Phenomenology of the Body* (Netherlands: Martinus Nijhoff/ The Hague, 1971), σσ. 3-13 και ιδίως σσ. 8-11. Πβ. Χ. Μπακονικόλα - Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σ. 69.

²⁰ Για τις ομοιότητες ανάμεσα στους δύο φιλοσόφους, βλ. την ενδιαφέρουσα μελέτη του R.R. Ellis, *The Tragic Pursuit of Being: Unamuno and Sartre* (Tuscalosa: The University of Alabama Press, 1988). πβ. R.R. Ellis, "Unamuno as pré-Sartrien", *Perspectives sur Sartre et Beauvoir, essais en l'honneur d'Oreste F. Pucciani* (1985), 80-100. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σ. 72

²¹ Βλ. σχετικά J.-P. Sartre, *Existentialism is a Humanism*, ed. Gary Foster (New York: World Publishing Company, 1946), σ. 10.

²² Βλ. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σ. 72.

²³ Βλ. Μ. ντε Ουναμούνο, *Η αγωνία του Χριστιανισμού*, σ. 24.

Ανάλογα φιλοσοφικά ζητήματα, όπως ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή, το φαινόμενο του τραγικού, το αιώνιο μέσα στον άνθρωπο και η θέση του ανθρώπου στον κόσμο, η γνώση, η συμπάθεια και η μνησικακία απασχόλησαν και τη φιλοσοφική σκέψη του Γερμανού φιλοσόφου Max Scheler, ο οποίος γνώριζε αρκετά τη σκέψη του Unamuno, καθώς τον χαρακτήριζε ως «ένα από τα ευγενέστερα και αυθεντικότερα πνεύματα»²⁴. Ως προς τη διαμόρφωση της θρησκευτικής τους πίστης, αμφότεροι είχαν κοινή αφετηρία τον Καθολικισμό ενώ και οι δύο φιλόσοφοι επαναπροσδιόρισαν τις θρησκευτικές τους απόψεις²⁵. Οι εσωτερικοί τους αγώνες και οι φιλοσοφικές τους αναζητήσεις για την ερμηνεία του θείου, τη μοίρα και την τραγικότητα της ζωής συγκλίνουν²⁶. Αντίστοιχα με τον Unamuno, και ο Scheler αποδεχόταν την πραγματικότητα του «τραγικού», το οποίο θεωρούσε απαραίτητο συστατικό στοιχείο του κόσμου, θεωρώντας ότι ενυπάρχει σε ό,τι συμβαίνει, στην τύχη και στους χαρακτήρες των ανθρώπων²⁷.

Την ίδια περίπου χρονική στιγμή μοιράστηκε ο Unamuno και με τον Henri Bergson, αφού είναι σχεδόν σύγχρονοι, και αναφορικά με τη φιλοσοφική τους σκέψη φαίνεται ότι ο πνευματοκρατικός βιταλισμός του Unamuno και η θέση του για την άμεση σύλληψη της αλήθειας της ζωής, είναι στοιχεία μια εκλεκτικής συγγένειας του Βάσκου φιλοσόφου με τον

---

²⁴ Βλ. M. Scheler, *Gesammelte Werke*, Bd. 9: *Späte Schriften* (Bern/München, 1986), σ. 86. Για την εκτίμηση και το ενδιαφέρον που έδειχνε ο Γερμανός φιλόσοφος για τη φιλοσοφική σκέψη του Unamuno, πβ. E. Kelly, *Structure and Diversity: Studies in the Phenomenological Philosophy of Max Scheler* (Dordrecht: Springer Science and Business Media, B.V., 2013), σ. 108-110.

²⁵ Για τη θρησκευτική μεταστροφή του Max Scheler βλ. σχετικά M.S. Frings, *The Mind of Max Scheler: The First Comprehensive Guide Based on the Complete Works* (Milwaukee: Marquette University Press, 1997), σ. 9.

²⁶ Βλ. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάσταση του μύχου*, σ. 12.

²⁷ Βλ. M. Scheler, "On the Tragic", trans. B. Stambler, στο: R.W. Corrigan (ed.), *Tragedy: Vision and Form* (San Francisco: Chandler Publishing Company, 1965), σ. 3

Γάλλο φιλόσοφο²⁸. Έννοιες όπως «ενόραση», «κίνηση», αλλά και το ζήτημα της σχέσης σώματος (φύσης) και πνεύματος είναι χαρακτηριστικά σημεία της πνευματικής σύμπλευσης των δύο φιλοσόφων²⁹.

Συμπερασματικά, επιχειρώντας μια σύνοψη των κοινών χαρακτηριστικών της φιλοσοφικής σκέψης του Unamuno με την αντίστοιχη των υπαρξιστών καταλήγουμε στα ακόλουθα κοινά γνωρίσματα: α) αναδεικνύεται η ελεύθερη επιλογή, η γνήσια ύπαρξη και το αίσθημα της προσωπικής ευθύνης, β) το ερώτημα για τον σκοπό και το νόημα της ανθρώπινης ύπαρξης έχει προτεραιότητα έναντι της αιτιότητας της ύπαρξης και της δημιουργίας του κόσμου, γ) ο θάνατος αντιμετωπίζεται ως ένας πόλος της ανθρώπινης μοίρας, που βρίσκεται στα θεμέλια του αισθήματος του άγχους της ύπαρξης, δ) η αντίφαση είναι αναγκαίος όρος της ύπαρξης, χωρίς τον οποίο δεν υφίσταται πλέον άνθρωπος, αλλά πράγμα και ε) η ανάλυση της λέξης «ύπαρξη» (*existencia*), εκκινώντας από τα ετυμολογικά στοιχεία

²⁸ Ο Unamuno έβλεπε στη φιλοσοφία του Bergson «μια σπιριτουαλιστική παλινόρθωση, κατά βάθος μυστικιστική, μεσαιωνική, δονκιχωτική». Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, μτφρ.: Η.Π. Νικολούδης (Αθήνα: Printa, 1993), σ. 391. Πβ. R. Verdenal, «Η φιλοσοφία του Bergson», στο: Φρανσουά Σατελέ (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, τ. Γ', μτφρ.: Κωστής Παπαγιώργης (Αθήνα: Γνώση, 1990), 289-315, σ. 289. Χ. Μπακονικόλα, «Henri Bergson και Miguel de Unamuno y Jugo», *Ηθική*, 6 (2008), 7-14, σσ. 7, 13.

²⁹ Η Χ. Μπακονικόλα («Henri Bergson και Miguel de Unamuno y Jugo», σσ. 7-13) συμπυκνώνει και αναλύει με ευσύνοπτο τρόπο τις βασικές ομοιότητες των δύο φιλοσόφων. Από τη μελέτη των έργων τους συνάγεται ότι αμφότεροι απέφυγαν να ασχοληθούν με τη μηχανιστική άποψη της ζωής, θεωρία που ήταν δημοφιλής στο τέλος του 19^{ου} αιώνα, ο καθένας τους διέκρινε τη φιλοσοφία από την επιστήμη και επιπλέον και οι δύο, ο καθένας με τον δικό του τρόπο, επιδίωξαν να συμφιλιώσουν τους απομονωμένους κόσμους της φιλοσοφίας και της επιστήμης. Βλ. σχετικά την ενδιαφέρουσα μελέτη του B. Fraser, "Unamuno and Bergson: Notes on a Shared Methodology", *The Modern Language Review*, 102, 3 (2007), 753-767, ο οποίος συμπερασματικά καταλήγει ότι οι δύο φιλόσοφοι δεν είχαν ταυτόσημη φιλοσοφική οπτική, αλλά κοινές μεθοδολογικές παραδοχές. Βλ. επίσης συγκριτικές μελέτες για τους δύο φιλοσόφους: E. Rivera de Ventosa, "Henri Bergson y M. de Unamuno: dos filósofos de la vida", *Cuadernos de la cátedra Miguel de Unamuno*, 22 (1972), 99-125. R.W. Fiddian, "Unamuno – Bergson: A Reconsideration", *The Modern Language Review*, 69 (1974), 787-795. M. Cruz Hernández, "Bergson et Unamuno", *Bulletin de la Société Française de Philosophie*, 52 (1959), 81-84.

της φτάνει σε διατυπώσεις που αργότερα οδηγούν σε υπαρξιστικές απόψεις³⁰.

Οι φιλοσοφικές απόψεις του Unamuno αποτυπώνονται, εκτός από το φιλοσοφικό και στο λογοτεχνικό του έργο. Ο Βάσκος φιλόσοφος και λογοτέχνης υπήρξε ο πρόδρομος της πιο εμβληματικής φιλολογικής ομάδας στην ιστορία της ισπανικής λογοτεχνίας, της «γενιάς του 1898», μιας ομάδας συγγραφέων³¹, τους οποίους συνέδεαν τα προβλήματα της Ισπανίας και μια ιδιαίτερη ευαισθησία για τη ζωή. Ήταν φανερά επηρεασμένοι από την ηθική, κοινωνική και πολιτική κρίση της Ισπανίας, λόγω της στρατιωτικής της ήττας το 1898 και την απώλεια της Κούβας, του Γκουάμ, του Πουέρτο Ρίκο και των Φιλιππίνων και ανήσυχτοι για την ταυτότητα της χώρας τους. Απέρριπταν την αισθητική του ρεαλισμού, προτιμούσαν μια γλώσσα προσιτή στον κόσμο, με πιο απλή σύνταξη και με σκοπό να βελτιώσουν τον πολιτικό βίο, πάλευαν να προσδώσουν στις λέξεις ένα βαθύτερο νόημα της πραγματικότητας, που δεν μπορούσε να αποδοθεί απλώς με τη μορφή. Το ύφος της γραφής τους ήταν πεσιμιστικό, δηλωτικό της ευρύτερης εθνικής δυσαρέσκειας³², έτειναν να υποτιμούν τις ιδέες υπερεκτιμώντας τη ζωή –όπως ο Unamuno– με αποτέλεσμα να καταφεύγουν

³⁰ Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σσ. 81-82.

³¹ Εκτός από τον Unamuno, οι βασικοί συγγραφείς της «γενιάς του 1898» ήταν οι Azorín, Baroja, Benavente, Ganivet, Antonio Machado και ο Valle-Inclán, γεννημένοι όλοι κατά το χρονικό διάστημα 1864-1875. Βλ. σχετικά M. Hentea, "The Problem of Literacy Generations: Origins and Limitations", *Comparative Literature Studies*, 50, 4 (2013), 567-588, σ. 576.

³² Για τη «γενιά του 1898», βλ. J.L. Bellón, "Bourdieu's Field and the Critical Minefield of the 1898 Generation", 43-60 και κυρίως σσ. 51-60, στο: Helen Buffery and Stuart Davis (eds.), *Reading Iberia: Theory/History/Identity* (UK: Peter Lang, 2007). Για την αμφισβήτηση της ύπαρξης της συγκεκριμένης ομάδας και τις αιτιάσεις περί μιας «κατασκευής» των ιστορικών της λογοτεχνίας βλ. περισσότερα στη σχετική μελέτη για τη «γενιά του 1898» της K.P. Reding, "The Generation of 1898 in Spain as Seen Through its Fictional Hero", *Smith College Studies in Modern Languages*, 17, 3-4 (1936), 1-125, σ. 7.

συχνά σε μια τραγική ατομικότητα, όπως αυτή του Βάσκου στοχαστή, για τον οποίο η ύπαρξη είναι άγχος και η σκέψη μια συνεχής αγωνία³³.

Το κύριο γνώρισμα του μυθιστορηματικού και λογοτεχνικού έργου του Unamuno είναι η έλλειψη περιγραφής εξωτερικών φαινομένων, όπως είναι τα φυσικά χαρακτηριστικά των ανθρώπων, η ιστορική και κοινωνική τους κατάσταση, γεωγραφικά στοιχεία του τόπου όπου αναπτύσσεται η δράση, ο χρόνος και η διάρκειά της. Η αφήγηση είναι ευσύνοπτη, χωρίς αναφορές στον τόπο και τον χρόνο, ενώ παράλληλα τα πρόσωπα παρουσιάζονται δίχως τον περιβάλλοντα υλικό κόσμο, διαθέτοντας μόνο τα συναισθήματά τους, τα πάθη τους, τα μίση και τις συμπάθειές τους. Σύμφωνα με τον Unamuno, η μόνη πραγματικότητα που θα άξιζε τον κόπο να διερευνήσει ήταν η εσωτερική πραγματικότητα³⁴.

Ο Βάσκος φιλόσοφος δεν αρνείται φυσικά την ύπαρξη της εξωτερικής πραγματικότητας, ωστόσο, αμφισβητεί την υπεροχή της³⁵. Σ' αυτό το πλαίσιο, η παρατήρηση των εξωτερικών δεδομένων δεν αναφέρεται στο μυθιστορηματικό πρόσωπο, η κατανόηση της αληθινής ουσίας του οποίου απαιτεί μια δημιουργική προσπάθεια από τη μεριά του αναγνώστη³⁶. Η καινούργια μέθοδος του Unamuno –να μυθιστοριογραφεί σύμφωνα με ιδέες και όχι με γεγονότα– εντοπίζεται στο μυθιστόρημά του *Amor y pedagogía*, εντείνεται στην *Καταχνιά* και διατηρείται σε όλο το μεταγενέστερο έργο του. Για παράδειγμα, η *Θεία Τούλα*, που θα μπορούσε να είναι ένα ρεαλιστικό μυθιστόρημα με κοινωνικό θέμα –η θυσία μιας γυναίκας για τη φροντίδα των ορφανών– δεν είναι, διότι ο συγγραφέας προσεγγίζει το ζήτημα με τρόπο τόσο ασυνήθιστο, ο οποίος εξαφανίζει ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί καθημερινό, δίνοντας έμφαση αντιθέτως στο μυστηριώδες

³³ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 403.

³⁴ Βλ. Μ. ντε Ουναμούνο, *Η Θεία Τούλα*, μτφρ.: Κ. Παλαιολόγος (Αθήνα: Gutenberg, 2017), σ. 241.

³⁵ Ο.π., σ. 242.

³⁶ Ο.π., σ. 243.

και στο ιδιοσυγκρασιακό³⁷. Ο διάλογος, κατά αυτόν τον τρόπο, διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο και είναι σχεδόν πάντα δραματικός και εμποτισμένος με ιδέες και υπαινιγμούς. Αλλωστε μέσω του διαλόγου οι ήρωες του εν λόγω μυθιστορήματος φανερώνουν βαθμιαία τις εσωτερικές τους ανησυχίες³⁸.

Στην *Καταχνιά* η περιγραφή της δράσης γίνεται από τα ίδια τα πρόσωπα είτε διαλογικά είτε με μονόλογο. Στο επίκεντρο βρίσκονται πάντοτε οι άνθρωποι, με όλα τα χαρακτηριστικά και τις συμπεριφορές που παρουσιάζουν, χωρίς όμως ο συγγραφέας να αφήνει τον ήρωά του απροστάτευτο. Ο ήρωας του Unamuno ποτέ δεν θα λύσει το πρόβλημά του, αλλά βασανίζεται αενάως, ώστε να εξερευνηθούν και να φανερωθούν όλες οι πτυχές της προσωπικότητάς του³⁹.

Ο Βάσκος στοχαστής καταργεί τα θεματικά όρια, καθώς το κεντρικό του θέμα είναι πάντοτε το ίδιο, ο συγκεκριμένος άνθρωπος με τη διακαή επιθυμία του για προσωπική αθανασία⁴⁰. Το ενδιαφέρον έγκειται στο εάν ο άνθρωπος και η ιστορία του –πραγματική ή φανταστική– επενεργούν στη συνείδηση του αναγνωστικού κοινού και το κινητοποιούν πνευματικά. Επομένως, η επιζήτηση πραγματικών προσώπων που να εντάσσονται σε ένα μυθιστόρημα δεν έχει κανένα νόημα, όπως ακριβώς συμβαίνει και με την προσεκτική παρατήρηση και λεπτομερειακή περιγραφή των εξωτερικών χαρακτηριστικών τους⁴¹.

Ως στοχαστής που διερευνά το ζήτημα της διανθρώπινης επικοινωνίας, ο Unamuno εντοπίζει τον υπερβατικό χαρακτήρα της τέχνης, τόσο στην αναζήτηση του θείου, όσο και στην, μέσω αυτής, αμοιβαία προσέγγιση

---

³⁷ Ο.π., σ. 244.

³⁸ Ο.π., σ. 245.

³⁹ Βλ. Ι. Ιατρούδη, «Μιγέλ ντε Ουναμούνο», στο: Μ. de Unamuno, *Καταχνιά*, σ. 17.

⁴⁰ Βλ. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σ. 86.

⁴¹ Ο.π., σ. 116.

γηση και συνεύρεση των ατομικών συνειδήσεων⁴². Γι' αυτόν τον λόγο προτείνει το «δονκιχωτισμό» σαν ένα είδος «εθνικής θρησκείας» για τον ισπανικό λαό. Ο Κιχώτης του Βάσκου φιλόσοφου εκφράζει μια γνήσια θεωρία περί ύπαρξης καίτοι ο εκφραστής της είναι πρόσωπο του λογοτεχνικού μύθου⁴³. Η ιπποτική τρέλα του Κιχώτη αντιπροσωπεύει σύμφωνα με τον συγγραφέα –που παραδέχεται ότι διαθέτει μια μεσαιωνική ψυχή– την πιο απελπιστική στιγμή της μάχης που έδωσε ο Μεσαίωνας κατά της Αναγέννησης⁴⁴. Επομένως, διαχρονικά ο δον Κιχώτης αντιπροσωπεύει μια διάσταση του ανθρώπινου, που παραγκωνίστηκε στα νεότερα χρόνια με την επικράτηση της επιστήμης και του ορθολογισμού. Αυτή η λησμονημένη διάσταση είναι η διάθεση του ανθρώπου να ονειρεύεται, να φαντάζεται. Δεν έχει σημασία αν αυτό το πετυχαίνει με την αρωγή της ποίησης –που προηγείται της λογικής– ή της θρησκείας –που ακολουθεί τη λογική. Εκείνο που είναι σημαντικό είναι να πεισθεί ο άνθρωπος ότι η λογική, η επιστήμη και η «πρόοδος» που αυτή η τελευταία συνεπάγεται, τον απομακρύνουν από τις σωτήριες για το πνεύμα του αυταπάτες⁴⁵.

---

⁴² Ο.π., σ. 114.

⁴³ Ο.π., σσ. 129-130.

⁴⁴ Ο μεσαιωνικός άνθρωπος ήταν προσκολλημένος στην παράδοση και τον σχολαστικισμό και διακατέχεται από έντονο θρησκευτικό συναίσθημα, το οποίο αποτυπωνόταν σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής του. Τον απασχολούσαν ζητήματα που σχετίζονταν με τη σωτηρία της ψυχής και ήταν καθηλωμένος σε λαϊκές δοξασίες και μυθοπλασίες. Κατά τη μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση αναδύεται ο ουμανισμός, το ενδιαφέρον για τον ίδιο τον άνθρωπο, αναπτύσσεται η κριτική σκέψη και ο ορθολογισμός και προάγεται η επιστήμη και η τεχνολογία. Για τη σχέση Μεσαίωνα και Αναγέννησης, τη μεταξύ τους μάχη ή την αρμονική συνέχεια, βλ., μεταξύ άλλων, τη μελέτη του Γ. Στείρη [«Από τον ύστερο Μεσαίωνα στην Αναγέννηση: Ρήξη ή συνέχεια; Η μαρτυρία της φιλοσοφίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 41 (2009-2010), 129-144], ο οποίος με οδηγό τη φιλοσοφία αναδεικνύει «πλημμελώς μελετημένες ή και εσκεμμένα υποτιμημένες πλευρές» αυτής της σχέσης και καταλήγει ότι η διάζευξη ρήξης ή συνέχειας θα μπορούσε να θεωρηθεί παραπλανητική, καθώς «στη διάρκεια της Αναγέννησης η ρήξη και η συνέχεια συνυπάρχουν».

⁴⁵ Βλ. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχου*, σ. 131.

Για την επίτευξη των στόχων αυτής της εργασίας μελέτησα τις πηγές, ήτοι τα κύρια, πρωτίστως, φιλοσοφικά και λογοτεχνικά έργα του Miguel de Unamuno ενώ παράλληλα επιχείρησα να αξιοποιήσω τα πορίσματα της σχετικής σύγχρονης έρευνας, ώστε συνδυάζοντας τις πηγές με τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία να οδηγηθώ σε όσο το δυνατόν ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Οι ανάγκες της έρευνας υπαγόρευσαν τη διάρθρωση της εργασίας σε Εισαγωγή, τέσσερα Κεφάλαια και Κριτική επισκόπηση – Συμπεράσματα.

Στην **Εισαγωγή**, μέσω της περιγραφής βασικών σταθμών της ζωής του Βάσκου στοχαστή, εμφανίζεται η ιστορικο-κοινωνικο-πολιτική κατάσταση της εποχής που έδρασε ο Unamuno, η γνώση της οποίας βοηθά στην καλύτερη κατανόηση και ερμηνεία των κειμένων του. Εν συνεχεία αναφέρεται συνοπτικά η επίδραση σημαντικών φιλοσόφων στη σκέψη του (Kierkegaard, Jaspers, Marcel, Sartre, Scheler και Bergson), οι πιθανές ομοιότητες στις φιλοσοφικές τους απόψεις και η αλληλεπίδρασή του με σύγχρονους ή μη υπαρξιστές που συνέτειναν στη φιλοσοφική και λογοτεχνική εξέλιξή του. Ακολούθως, με σημείο αναφοράς τη «γενιά του 1898» αποτυπώνονται οι επιδράσεις που είχε αυτή η «φιλολογική ομάδα» στη συγγραφή των μυθιστορημάτων και των νιβόλων του και μελετώνται τα κύρια γνωρίσματα του λογοτεχνικού έργου του Unamuno.

Το **πρώτο κεφάλαιο**, που τιτλοφορείται «Η φιλοσοφική θεώρηση της συνείδησης από τον Miguel de Unamuno», αποτελείται από «Εισαγωγικές παρατηρήσεις» και τέσσερα υποκεφάλαια. Στο κεφάλαιο αυτό περιγράφονται οι συνθήκες υπό τις οποίες «θεμελιώθηκε» η έννοια της συνείδησης στη φιλοσοφική σκέψη του Unamuno και γίνεται αναφορά στον τρόπο με τον οποίο ο Βάσκος φιλόσοφος αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη συνείδηση συνολικά, διακρίνοντας ωστόσο επιμέρους συστατικά στοιχεία (δικαιοσύνη, αγωνία, αβεβαιότητα, ελπίδα, βούληση, αγάπη, προθετικότητα

τα), τα οποία ενυπάρχουν στη συνείδηση, αποτελούν προϋποθέσεις της ύπαρξής της και συν-διαμορφώνουν το πλαίσιο λειτουργίας της. Αναδεικνύεται ακολούθως η πνευματική διάσταση της συνείδησης και επιχειρείται η εννοιολογική προσέγγιση του τραγικού αισθήματος της ζωής και η απεικόνιση αυτού στη συνείδηση. Μελετώνται επίσης οι φιλοσοφικές συνιστώσες του τραγικού αυτού αισθήματος της ζωής και οι λογοτεχνικές του υποτυπώσεις σε χαρακτηριστικά έργα του Miguel de Unamuno.

Στο **δεύτερο κεφάλαιο** που φέρει τον τίτλο «Η πρόσληψη της συνείδησης στο λογοτεχνικό έργο του M. de Unamuno», με αναφορά σε κομβικά λογοτεχνικά έργα (*Καταχνιά, Η Θεία Τούλα, Abel Sánchez: Una historia de passion*) του Βάσκου στοχαστή, διερευνάται ο τρόπος λειτουργίας της συνείδησης διαμέσου αισθητικών συνιστωσών, όπως προσλαμβάνεται από τον συγγραφέα και αναδύεται μέσα από τους χαρακτήρες των ηρώων του.

Το **τρίτο κεφάλαιο** επιγράφεται «Η έννοια του ανθρώπου στη φιλοσοφία του M. de Unamuno: Η διαμόρφωση της φιλοσοφικής λειτουργίας του» και αποτελείται από δύο υποκεφάλαια. Στο κεφάλαιο αυτό, στο πλαίσιο της παρουσίασης της φιλοσοφικής οντολογίας του Unamuno, επιχειρείται η εννοιολογική αποσαφήνιση του όρου «άνθρωπος», εξετάζεται η φύση του ανθρώπου, καθώς και ο σκοπός της ανθρώπινης ζωής.

Στο **τέταρτο και τελευταίο κεφάλαιο** της εργασίας με θέμα: «Η βεβαιότητα του θανάτου και η υπαρξιακή ανάγκη για την αθανασία της ψυχής: Αντιφάσεις και αμφιβολίες της ανθρώπινης ύπαρξης» αποτυπώνονται οι σκέψεις του Unamuno για τον θάνατο, με έμφαση στην πίστη του για τη συνέχεια της ανθρώπινης ύπαρξης ενάντια στη «λογική» του θανάτου. Υπογραμμίζονται, διαμέσου του γεγονότος του θανάτου, οι αντιφάσεις και οι αμφιβολίες με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπη η ανθρώπινη ύπαρξη, παλεύοντας για την κατάκτηση της αθανασίας της ψυχής.

Ακολουθούν «**Κριτική Επισκόπηση – Συμπεράσματα**» και η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση της **Βιβλιογραφίας** (πηγές και δευτε-

ρεύουσα βιβλιογραφία) που αξιοποιήθηκε και την **Περίληψη** στην αγγλική γλώσσα.

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η φιλοσοφική θεώρηση της συνείδησης από τον M. de Unamuno

1.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Κατά τον 19^ο αιώνα και τις αρχές του 20^ο, χρονικό διάστημα που έζησε ο Unamuno, η παραίνεση του Πάπα Λέοντα ΙΓ' προς τους Καθολικούς να τοποθετήσουν σε όλες τις οριογραμμές της βασκικής επικράτειας σταυρούς, διότι το τοπίο έπρεπε να αντανakλά τη χριστιανική του φύση με το υπέρτατο σύμβολο της λύτρωσης, είναι ενδεικτική του θρησκευτικού πλαισίου της εποχής⁴⁶.

Στο «καταφύγιο της κακίας και της αθανασίας», επομένως, όπως είχε χαρακτηριστεί η χώρα των Βάσκων⁴⁷, ο Miguel de Unamuno κατά τη νεότητά του υπήρξε ένθερμος Καθολικός, δεν χρειαζόταν καμία δικαιολογία για την επιβεβαίωση της πίστης του και ζούσε σε απόλυτη αρμονία με τον κόσμο που τον περιέβαλλε, ορίζοντας την ύπαρξή του σύμφωνα με τις πεποιθήσεις των άλλων. Καθώς ωριμαζε, ωστόσο, κατά τα φοιτητικά του χρόνια, όταν ως φοιτητής της φιλοσοφίας προσπάθησε να «εξορθολογίσει» την πίστη του⁴⁸, η ισχυρή ορθολογιστική τάση τον απόκοψε από την πίστη του και η ίδια του η ύπαρξη έτεινε να είναι γι' αυτόν δυσβάσταχτη λόγω της σύγχυσης που βίωνε. Αυτή η αγωνία και η αμφισβήτηση για την ύπαρξη εκφράζεται στο κορυφαίο φιλοσοφικό του έργο *Το Τραγικό Αίσθη-*

⁴⁶ Για τους νέους τύπους θρησκευτικής έκφρασης που υιοθέτησαν οι Καθολικοί προκειμένου να εκφραστεί μια μαζική αφοσίωση, η οποία συμπλήρωνε την καθολική ουσία του «έθνους» βλ. J.L. Villar, "The Virgin of Begoña and the Fight for the City: An Example of Culture War in the Spain of the Restoration (Vizcaya, 1880-1904)", στο: R. Di Stefano, F.J. Ramón Solans (eds.), *Marian Devotions, Political Mobilization, and Nationalism in Europe and America* (Madrid: Palgrave Macmillan, 2016), 109-135, σσ. 111-112.

⁴⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 112.

⁴⁸ Βλ. σχετικά C. Blanco-Aguinaga, "'Authenticity' and the Image", στο: J. Rubia Barcia and M.A. Zeitlin (eds.), *Unamuno: Creator and Creation* (Los Angeles: University of California Press), 48-71, σ. 52.

μα της Ζωής, όπου παρουσιάζει μια ατελή ιστορία περί της διαδικασίας με την οποία η γνώση επιτρέπει –με τον σκεπτικισμό της– την εμφάνιση του τραγικού αισθήματος⁴⁹, ενός αισθήματος απελπισίας που εγείρει η αναπόφευκτη αποτυχία του ανθρώπου να συμφιλιώσει την πίστη με τη λογική.

Στη φιλοσοφική θεώρηση του Unamuno φαίνεται ότι είναι αδύνατον να θυσιαστεί η λογική για την πίστη⁵⁰. Η ανθρώπινη συνείδηση γι' αυτόν βασίζεται στην περίφημη καρτεσιανή ρήση *cogito ergo sum*, ωστόσο, υπό την επιρροή του υλισμού και επειδή ο άνθρωπος, κατά τη γνώμη του, είναι πιο σημαντικός, ο Unamuno άλλαξε τη σειρά των λέξεων: «Υπάρχω, γι' αυτό σκέφτομαι»⁵¹, άρα σκέφτομαι, αν και κάθε τι που υπάρχει δεν σκέφτεται. Η συνείδηση του ότι σκέπτομαι, θα ήταν πρωτίστως συνείδηση του ότι υπάρχω, μια καθαρή σκέψη δεν θα ήταν δυνατή, χωρίς συνείδηση του εγώ, χωρίς προσωπικότητα⁵². Η συνείδηση, επομένως, είναι υποκείμενο και αντικείμενο του εαυτού της και αυτή η αντιφατικότητα αντικατοπτρίζεται στο ον, το οποίο αφενός αισθάνεται ότι υπάρχει, αφετέρου διακατέχεται από το άγχος της άρνησής του. Η ύπαρξη γι' αυτόν τον λόγο απο-

⁴⁹ Για την εμφάνιση του τραγικού αισθήματος ως αποτελέσματος ενός γνωστικού αναβαθμού κατά τον οποίο η άγνοια μετατρέπεται σε γνώση («προ-τραγικό στάδιο») και διεγείρει τα συναισθήματα που σχετίζονται με αυτή, βλ. E. Hernandez, *Unamuno's Concept of Tragic*, Master Thesis (USA: University of South Florida, 2010), σσ. 14, 18.

⁵⁰ Ο Unamuno φαίνεται ότι υπήρξε Καθολικός μόνο στην καρδιά, διότι προέτασσε τον ρασιοναλισμό του προκειμένου να βρει απαντήσεις στα ερωτήματα που τάλανιζαν την ίδια του την ύπαρξη. Βλ. σχετικά A. Stern, "Unamuno: Pioneer of Existentialism", στο: J.R. Barcia and M.A. Zeitlin, *Unamuno. Creator and Creation* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967), 26-47, σ. 38. Αυτή η στάση του απέναντι στη λογική και την πίστη θυμίζει την απόφαση του Blaise Pascal «ότι είναι η καρδιά που νιώθει τον Θεό και όχι η λογική». Βλ. σχετικά B. Pascal, *Pensées*, ed.: L. Brunschvicg, Vol. II, Sec. IV, no 277 (Paris: Hachette, 1904), σ. 201: "C'est le Coeur qui sent Dieu, et non la raison". Πβ. A. Stern, "Unamuno: Pioneer of Existentialism", σ. 38.

⁵¹ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 8.

⁵² Βλ. ό.π. σ. 56.

καλύπτεται μέσω του ανθρώπινου πόνου⁵³, ο οποίος αποτελεί προϋπόθεση για την αυτοσυνειδησία και παράλληλα το «μοναδικό, αυθεντικά μυστηριώδες μυστήριο», το οποίο συνδέει αληθινά το ανθρώπινο πρόσωπο με τον κόσμο και τελικά με τον Θεό, σε ένα ενιαίο όλο⁵⁴.

Ο άνθρωπος, όπως παρατηρούμε, είναι το πρωταρχικό αντικείμενο της φιλοσοφικής σκέψης του Unamuno, ο οποίος προβάλλει το αίτημα της αιωνιότητας, ενώ παράλληλα έχει την πεποίθηση ότι ήρθε στον κόσμο για να ζήσει. Όλοι οι άνθρωποι αισθάνονται τη ζωτική ανάγκη να «παραταθούν» ως παρουσίες, πέρα από τα όρια που επιβάλλει ο βιολογικός θάνατος⁵⁵. Ο Βάσκος φιλόσοφος, υιοθετώντας τη θέση του Baruch Spinoza, ο οποίος υποστήριζε ότι ο ελεύθερος άνθρωπος υποτιμά τον θάνατο και η σοφία του είναι στοχασμός για τη ζωή και όχι για τον θάνατο⁵⁶, θεωρεί ότι ο εν λόγω ελεύθερος άνθρωπος είναι νεκρός άνθρωπος, χωρίς αυτό που συνιστά τον πλούτο της ζωής, αποστερημένος του έρωτα και δούλος της ελευθερίας. Ο στοχασμός του θανάτου, η προσωπική αθανασία, η διατήρηση της ατομικής συνείδησης μετά θάνατον και το ερώτημα για το τι υπάρχει μετά τη ζωή αποτελούν τον σπαραγμό της ανθρώπινης συνείδησης⁵⁷. Ο αγώνας του ανθρώπου να κατακτήσει, να διατηρήσει και να αυξήσει τη συνείδησή του, του επιτρέπει να ανακαλύψει τον αγώνα όλων των πραγμάτων για κατάκτηση, συντήρηση και ανάπτυξη της συνείδη-

---

⁵³ Ο πόνος συνιστά μία από τις κυρίαρχες έννοιες στον φιλοσοφικό στοχασμό του Unamuno και μάλιστα στο λογοτεχνικό του έργο φτάνει στο σημείο να πλέκει σε υπερβολικό βαθμό το εγκώμιο της υπαρξιακής αξίας του πόνου. Βλ. I. Zavala, «Ο Έσω – Ουναμούνο. Δράση και πάθος δραματικό», μτφρ.: I. Ιατρίδη, *Νέα Εστία*, 898 (1964), 1736-1747, σ. 1738· πβ. X. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σ. 40.

⁵⁴ *Αυτόθι*.

⁵⁵ Βλ. X. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σ. 31.

⁵⁶ Βλ. B. de Spinoza, *Ethics*, trans. by W.H. White (Chicago: University of Chicago Press, 1952), σ. 444.

⁵⁷ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σσ. 61-62 και σσ. 10-11.

σης, πράγμα στο οποίο τείνουν τα πάντα⁵⁸. Είναι αυτή η σύγκρουση μεταξύ λογικής και ζωής, η τραγική αγωνία στην οποία ο Unamuno βρίσκει παρηγοριά και το νόημα της ζωής του, καίτοι αυτός ο εσωτερικός δυϊσμός καθιστά ανέφικτη την επίλυση των φιλοσοφικών προβλημάτων που τον βασανίζουν⁵⁹.

1.2. Η πνευματική διάσταση της συνείδησης

Η θέση του Unamuno ότι η μνήμη αποτελεί τη βάση της συνείδησης, είναι ενδεικτική της σαφούς διάκρισης ανάμεσα στην ύλη (σώμα και εγκέφαλος) και το πνεύμα (μνήμη και συνείδηση)⁶⁰. Ο Βάσκος φιλόσοφος αποδέχεται το άτομο ως όλο, ως σύνθεση πνεύματος και σώματος, το αντιλαμβάνεται όμως περισσότερο ως ένα σωματοποιημένο πνεύμα παρά ως ένα ολοκληρωμένο σύνολο⁶¹, διότι στη θεώρηση του Unamuno το πνεύμα είναι αυτό που καθοδηγεί –ή θα έπρεπε να καθοδηγεί– τον άνθρωπο.

Ο Unamuno φαίνεται να είναι δυϊστής, όχι όμως με την παραδοσιακή έννοια. Διακρίνει τις πνευματικές διεργασίες (σκέψεις, πεποιθήσεις, συναισθήματα, ανησυχίες, προσδοκίες) από τις φυσικές-σωματικές λειτουργ-

⁵⁸ Ο Δάντης ίσως γνώριζε την προτίμηση των περισσότερων για την τραγωδία έναντι της κωμωδίας, γι' αυτό και η *Θεία Κωμωδία* θεωρείται η πιο τραγική κωμωδία που γράφτηκε ποτέ. Βλ. M. Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 180.

⁵⁹ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 11.

⁶⁰ Βλ. C.A. Longhurst, *Unamuno's Theory of the Novel* (USA: Modern Humanities Research Association and Routledge, 2017), σσ. 29, 31. Πβ. S.L. Fischer and J.W. Kronik, *Self-conscious Art: A Tribute to John W. Kronik* (London: Bucknell University Press, 1996), σ. 49.

⁶¹ Ο Barry J. Luby φαίνεται ότι περιορίζεται σε μια υπεραισιόδοξη ανάγνωση του Βάσκου φιλοσόφου, όταν θεωρεί ότι ο Unamuno επιβεβαιώνει τη σύγχρονη χριστιανική αντίληψη περί της ύπαρξης του όλου, σώματος και πνεύματος. Βλ. σχετικά B.J. Luby and W.H. Fink, *The Uncertainties in Twentieth –and Twenty– first Century Analytic Thought: Miguel de Unamuno the Precursor* (Newark, De: Juan de la Cuesta, 2008), σ. 56

γίες, θεωρεί όμως ότι δεν υπάρχουν μεμονωμένα, υφίστανται όμως στο συνειδητό ή ασυνείδητο μέρος⁶².

Ο Unamuno θεωρεί ότι εκκινώντας από τον ίδιο τον εαυτό μας, δηλαδή από την ανθρώπινη συνείδησή μας, υποθέτουμε ότι υφίσταται ένα ορισμένο είδος συνειδήσεως, λίγο πολύ αόριστης, σε όλους τους ζωντανούς οργανισμούς. Άλλωστε η εξέλιξη των οργανικών όντων αποτελεί μια πάλη για την πληρότητα της συνείδησης δια μέσου του πόνου, μια πάγια διακαή επιθυμία να είναι και κάτι άλλο, χωρίς να πάψουν να είναι ο εαυτός τους, να διαρρηγνύουν τα όριά τους, αλλά και να αυτοπεριορίζονται. Αυτή ακριβώς η διαδικασία προσωποποίησης και υποκειμενοποίησης ολόκληρου του εξωτερικού κόσμου, φαινομενικού ή αντικειμενικού, συνιστά την ίδια τη διαδικασία της φιλοσοφίας στο πλαίσιο της αμοιβαίας πάλης της ζωής και της λογικής⁶³.

Ο άνθρωπος ως συνείδηση δεν ανέχεται να υπάρχει μόνο στο Σύμπαν, αλλά επιθυμεί να διασώσει τη ζωική υποκειμενικότητά του, καθιστώντας ζωντανό, προσωπικό και έμψυχο ολόκληρο το Σύμπαν. Γι' αυτό ανακάλυψε τον Θεό και την ουσία. Ο άνθρωπος, ακριβώς επειδή έχει συνείδηση, εκτός από το να αισθάνεται και να γνωρίζει ότι υπάρχει, θέλει να αισθανθεί την ύπαρξη και όλου του υπόλοιπου κόσμου, ως εάν κάθε ένα από τα υπόλοιπα υποκείμενα να συνιστούν ομοίως και ένα εγώ⁶⁴.

1.3 Το τραγικό αίσθημα της ζωής ως αντανάκλαση στη συνείδηση

Στο βασικό φιλοσοφικό του έργο *Το Τραγικό αίσθημα της ζωής*, ο Unamuno ασχολείται με μια φιλοσοφία, η οποία προϋποθέτει μια γενική αντίληψη για την ίδια τη ζωή και το σύμπαν. Απορρίπτει με πάθος την τυπική λογι-

⁶² Βλ. C.A. Longhurst, *Unamuno's Theory of the Novel*, σ. 30.

⁶³ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σσ. 180-181.

⁶⁴ Βλ. ό.π., σσ. 185-186.

κή, η οποία αντιτίθεται στην πίστη, και δέχεται ότι το παράδοξο και η αντίφαση είναι απαραίτητα στη ζωή. Το τραγικό αίσθημα⁶⁵ δεν αποτελεί γι' αυτόν χαρακτηριστικό μόνο μεμονωμένων ατόμων, αλλά και ολόκληρων λαών, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν αποδείξεις έως σήμερα ότι ο άνθρωπος δημιουργήθηκε για να είναι φυσικά χαρούμενος. Αντιθέτως, λόγω της ανθρώπινης φύσης του και της συνείδησης που έχει, φαίνεται να νοσεί έναντι των οργανισμών που δεν έχουν συνείδηση, διότι η συνείδηση κατά τον Βάσκο στοχαστή είναι αρρώστια⁶⁶, μια συγκεκριμένη αρρώστια που προκαλεί τους ανθρώπους να βρουν τα μέσα για την αυτοσυντήρηση και τη διαίωσή τους⁶⁷. Η συνείδηση κατ' αυτόν τον τρόπο φαίνεται να τλαιπωρεί τον άνθρωπο, διότι μολονότι ο θάνατος δεν αποτελεί μια αναπαράσταση στην αυτοσυνείδηση ή στο ασυνείδητο, όλοι οι άνθρωποι γνωρίζουν διαισθητικά ότι πρέπει να πεθάνουν. Η ζωή γίνεται έτσι μια σκιά και οι ιδέες του ανθρώπου περί μονιμότητας είναι στην καλύτερη

---

⁶⁵ Μολονότι το «τραγικό αίσθημα της ζωής» ενυπάρχει στο σύνολο του έργου του Unamuno, δεν μπορεί να οριστεί τι ακριβώς είναι, ούτε από τον ίδιο τον συγγραφέα. Είναι ένα συναίσθημα που βρίσκεται μέσα σε κάθε άνθρωπο και λαμβάνει διάφορες μορφές. Δεν μπορεί να χαρακτηρισθεί αρνητικό ή λυπηρό με την έννοια που νοείται η τραγικότητα, είναι ένα συναίσθημα που όταν βιώνεται, ο άνθρωπος μπορεί να αναγνωρίζει τα παράδοξα της ζωής, τη συνείδηση και την ύπαρξή του, είναι δηλαδή μια γενική έννοια της ίδιας της ζωής. Βλ. σχετικά J.A. Zito, "Discovering the Tragic Sense of Life: An Examination of Philosophical Influence in Art and Self", *Denison Journal of Religion*, 13, 5 (2014), 50-59, σσ. 57-58. Για την εμφάνιση και το περιεχόμενο του τραγικού αισθήματος, βλ. επίσης E. Hernandez, *Unamuno's Concept of Tragic*, Master Thesis (USA: University of South Florida, 2010), σσ. 14-36, ιδίως σσ. 19-26.

⁶⁶ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 34.

⁶⁷ Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης και το αντίστοιχο της διαίωσης είναι θεμελιώδη, όπως επισημαίνει ο M. de Unamuno (*Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σσ. 43-44), όχι μόνο για τον άνθρωπο, αλλά και για την κοινωνία. Ο άνθρωπος δεν είναι ένα μεμονωμένο άτομο, αλλά αποτελεί μέλος μιας κοινωνίας. Αν το ανθρώπινο άτομο διατηρείται από το ένστικτο της αυτοσυντήρησης, η κοινωνία εξασφαλίζει την ύπαρξή της και τη διατήρησή της χάριν του ενστίκτου που διαθέτει το άτομο να διαιώνεται. Το ένστικτο της αυτοσυντήρησης είναι βασικό για τον άνθρωπο και το ένστικτο της αναπαραγωγής είναι βασικό για την ανθρώπινη κοινωνία. Επομένως, όπως ο άνθρωπος γνωρίζει αυτό που χρειάζεται να γνωρίζει για να αυτοσυντηρηθεί, το ίδιο και η κοινωνία, ο άνθρωπος ως κοινωνικό ον, γνωρίζει αυτό που χρειάζεται να γνωρίζει για να διαιωιστεί ως κοινωνία.

περίπτωση προβολές της ανθρώπινης ελπίδας ή στη χειρότερη, ψευδαισθήσεις, οι οποίες βασίζονται σε ένα ψέμα. Η καθολικότητα του θανάτου οδηγεί στην άρνησή του, αφού «κατασκευάζουμε» τρόπους για να αρνηθούμε την αρρώστια μας, η οποία προήλθε από το ξύπνημα της συνείδησης, και την αναπόφευκτη πρόγνωσή της⁶⁸.

Για την κατανόηση της ατομικής συνείδησης στην ολότητά της και στη διάρκειά της, η οποία εξακολουθεί να υπάρχει διά μέσου των μεταβολών του σώματός μας, ο συγγραφέας αποδέχεται τον όρο ψυχή, η οποία, είναι αυτονόητο, ότι μεταβάλλεται και υφίσταται εναλλακτικές μεταπτώσεις από την ενσωμάτωση στη διάσπαση. Ο Unamuno αυτοπροσδιορίζεται ως ιδεαλιστής, ωστόσο παραδέχεται ότι δεν πρέπει να αποσιωπάται η υλιστική αντίληψη –που εκφράζεται μέσω του ορθολογισμού, της αναζήτησης της αντικειμενικής αλήθειας– για την άρνηση της αθανασίας της ατομικής ψυχής και της συνέχισης της προσωπικής συνείδησης μετά τον θάνατο. Η ψυχή είναι για τη λογική μια διαδοχή συνειδησιακών καταστάσεων, οι οποίες είναι συντονισμένες μεταξύ τους⁶⁹.

Ζητήματα λογικής μελετά η επιστήμη, η έννοια της οποίας εάν επιχειρηθεί να ορισθεί με ανθρώπινους όρους, είναι μια γνώση με αντικείμενο τον ίδιο τον εαυτό της, μια γνώση για τη γνώση και επομένως είναι αναπότρεπτο να υπάρχουν αντιφάσεις, αφού η επιστήμη υπάρχει στην προσωπική συνείδηση. Αν χρειαστεί δε κάποια ημέρα να καταστραφεί πάνω στη γη κάθε προσωπική συνείδηση, αν μια ημέρα το ανθρώπινο πνεύμα πρόκειται να βυθιστεί στο μηδέν, δηλαδή στο απόλυτο ασυνείδητο, από όπου είχε ξεπηδήσει και να μην υπάρχει πλέον πνεύμα, το οποίο

---

⁶⁸ Βλ. σχετικά S.F., Moran "The Disease of Human Consciousness. "The Tragic Sense of Life: Reviewing the Work of Miguel de Unamuno", *Journal of Oakland University*, 2007, 103-110, σ. 103.

⁶⁹ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σσ. 108, 112.

να επωφελείται από την όλη συσσωρευμένη επιστήμη, τότε δεν υπάρχει λόγος να υπάρχει επιστήμη⁷⁰.

Στη συνέχεια του υπαρξιακού του στοχασμού, ο Unamuno επιχειρεί να διακρίνει τις διαφορετικές μορφές του Εγώ και για να αποφύγει τη σύγχυση προτιμά να αντικαταστήσει το Εγώ με το Εμείς, με στόχο την επίτευξη του αγαθού, το οποίο συνίσταται μόνο «σε ό,τι συμβάλλει στη διατήρηση και στον εμπλουτισμό της συνείδησης»⁷¹. Ο άνθρωπος επιβεβαιώνοντας το εγώ του, την προσωπική του συνείδηση, επιβεβαιώνει τον άνθρωπο, επιβεβαιώνει τον πραγματικό ανθρωπισμό και έτσι επιβεβαιώνει τη συνείδηση. Διότι η μόνη συνείδηση που διαθέτουμε είναι εκείνη του ανθρώπου. Ο κόσμος υπάρχει για τη συνείδηση και επομένως το τελολογικό αίσθημα δεν γεννιέται παρά μόνο εκεί που υπάρχει συνείδηση. Συνείδηση και σκοπός συνιστούν στο βάθος μια ενότητα. Κοντολογίς, όλος ο τραγικός αγώνας του ανθρώπου για τη σωτηρία, όλη αυτή η αθάνατη επιθυμία για αθανασία δεν είναι τίποτε άλλο από πάλη για τη συνείδηση⁷².

Το τραγικό αίσθημα της ζωής μεταξύ των ανθρώπων και των λαών είναι το δικό μας τραγικό αίσθημα της ζωής, υποστηρίζει ο Unamuno. Ο λόγος για το ατομικό αίσθημα, έτσι όπως αντανακλάται –στην περίπτωση του Βάσκου φιλόσοφου– μέσα στη συνείδησή του, η οποία είναι μια συνείδηση διαμορφωμένη στην Ισπανία, σε συγκεκριμένο και ιδιαίτερο δηλαδή θρησκευτικό, ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, όπως ήδη έχει περιγραφεί. Αυτό το τραγικό αίσθημα της ζωής είναι το «ρωμαιοκαθολικό» αίσθημα της ζωής, επειδή στον ρωμαιοκαθολικισμό ενυπάρχει μια τραγικότητα και αυτό αποτυπώνεται και στην προτίμηση του λαού, ο οποίος απεχθάνεται την κωμωδία και επιλέγει την τραγωδία⁷³.

---

⁷⁰ Βλ. ό.π., σ. 50.

⁷¹ Βλ. ό.π., σ. 48.

⁷² Βλ. ό.π., σ. 29.

⁷³ Βλ. ό.π., σ. 355.

Η έννοια της τραγικής ατομικότητας της ανθρώπινης ύπαρξης, κατά τον Βάσκο φιλόσοφο, συνίσταται στα συναισθήματα άγχους και συνεχόμενης αγωνίας που προέρχονται από την ύπαρξη και τη σκέψη αντιστοιχώς⁷⁴. Η τραγικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης έγκειται στον αέναο αγώνα να κρατήσει την ανθρώπινη υπόστασή του, να μην πεθάνει. Κάθε ζωντανός οργανισμός προσπαθεί όχι απλώς να υπάρχει, αλλά να υπάρχει στο διηνεκές. Προς αυτή την κατεύθυνση της επιβεβαίωσης της ζωής, τα συναισθήματα είναι αυτά που πρωτίστως παρακινούν τον άνθρωπο, δεδομένου ότι τα συναισθήματα είναι η κινητήρια δύναμη για κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα⁷⁵.

Ο Unamuno φαίνεται ότι δίνει μεγαλύτερη έμφαση στα συναισθήματα και απορρίπτει τον ρασιοναλισμό, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει ότι η λογική είναι απαραίτητη και ζωτική λειτουργία της ζωής⁷⁶. Η λογική είναι συστατικό στοιχείο της σκέψης, κατά τον Unamuno, την οποία αξιοποιεί προκειμένου να διεισδύσει στα έγκατα του πνεύματος, να κατακτήσει τη γνώση –που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την έννοια της συνείδησης. Παραδέχεται ότι με το να γνωρίζει, είναι πραγματικά σαν να γεννά⁷⁷, είναι ζωή, μια έντονη ζωή που προτιμά ο Unamuno, στην οποία δεν υπάρχει σύγχυση λογικής και συναισθήματος. Το *desideratum* για τον Βάσκο φιλόσοφο είναι όχι η αναζήτηση της φτώχειας και της υποταγής, αλλά η αναζήτηση του πλούτου και της εξουσίας προκειμένου

---

⁷⁴ Βλ. ό.π., σ. 403.

⁷⁵ Βλ. E. Hernandez, *Unamuno's Concept of Tragic*, σ. 9.

⁷⁶ Βλ. σχετικά D. Basdekis, "Rationalism in Unamuno and in Ortega's 'Tema de Nuestro Tiempo'", *Romance Notes*, 5, 2 (1964), 118-123, σ. 123. Πβ. την άποψη του F. Meyer [*L'Ontologie de Miguel de Unamuno* (Paris: Presses Universitaires, 1955), σ. 81] ότι η λογική είναι σημαντικό στοιχείο της σκέψης του Unamuno και είναι κοινότυπο να εξομοιώνεται η σκέψη του Βάσκου φιλοσόφου με τον ανορθολογισμό.

⁷⁷ Βλ. Μ. Ουναμούνο, *Η αγωνία του Χριστιανισμού*, σ. 55.

να αξιοποιηθούν για την αύξηση της ανθρώπινης συνείδησης και την απόκτηση της ελευθερίας, με την έννοια της συνείδησης του νόμου⁷⁸.

1.4 Οι φιλοσοφικές συνιστώσες του τραγικού αισθήματος της ζωής και οι λογοτεχνικές υποτυπώσεις του στο έργο του M. de Unamuno

Ο Unamuno θεωρούσε ότι η φιλοσοφία ανταποκρίνεται στην ανάγκη να αντιληφθούμε τον κόσμο και τη ζωή και ως συνέπεια της εν λόγω αντίληψης προκύπτει ένα αίσθημα που γεννά μια εσωτερική στάση και δη μια ενέργεια. Στην πραγματικότητα, όμως, το προαναφερθέν αίσθημα αντί να είναι το αποτέλεσμα μιας αντίληψης είναι η αιτία της. Για τον Βάσκο φιλόσοφο, η φιλοσοφία μας, τουτέστιν ο τρόπος που κατανοούμε ή δεν κατανοούμε τον κόσμο και τη ζωή, αναδύεται από το αίσθημά μας γι' αυτή την ίδια τη ζωή. Όπως κάθε τι άλλωστε το συγκινησιακό, η φιλοσοφία μας έχει υποσυνείδητες και ενδεχομένως και ασύνειδες καταβολές⁷⁹, προέρχεται από μια βασική επιθυμία και από μια κοινή ρίζα, η οποία είναι το τραγικό αίσθημα της ζωής που εκφράζεται με όρους αντίφασης και πάλης⁸⁰.

Το τραγικό αίσθημα της ζωής είναι για τον Unamuno η αγωνία της ίδιας του της ύπαρξης, η οποία έρχεται αντιμέτωπη με μια σειρά προκλήσεων, όπως είναι η βούλησή του να υπάρχει αλλά και η αμφιβολία του εάν αυτή η βούληση θα συνεχίσει να υφίσταται. Οι αντιφάσεις αποτελούν τη βάση μιας διαλεκτικής διαδικασίας, την οποία αποδέχεται ο Βάσκος

⁷⁸ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 349.

⁷⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 17.

⁸⁰ Πβ. την άποψη του F. Nietzsche [*The Birth of Tragedy and the Genealogy of Morals*, trans. by F. Golffing (New York: Doubleday Anchor Books, 1956), σ. 160] για τη φιλοσοφία του, η οποία θεωρούσε ότι δεν προέρχεται από κάποιες μεμονωμένες σκέψεις, αλλά, μεταξύ άλλων, από μια πρωταρχική επιθυμία για γνώση.

φιλόσοφος, χωρίς να εμμένει σε μια γραμμική λογική⁸¹. Γι' αυτόν τον λόγο κινείται ανάμεσα σε αντιθετικά ζεύγη, όπως συναισθήματα-σκέψεις, πίστη-αμφιβολία, ελπίδα-απελπισία, καρδιά-νους, ζωή-λογική, προκλήσεις τις οποίες δεν μπορεί να αντιμετωπίσει απλώς και μόνο με την κατανόηση της αντιφατικής τους φύσης, διότι όλα αυτά συναποτελούν την πρωταρχική πηγή για το τραγικό αίσθημα της ζωής, της ζωής του αυθεντικού ανθρώπου μέσα σ' έναν κόσμο που από μόνος του δεν εξασφαλίζει γαλήνη και ησυχία. Η παραδοχή αυτή της τραγικότητας, ωστόσο, μπορεί να αποτελεί για τον Unamuno την αφορμή για δημιουργικότητα, διότι αγωνίζεται να βρει ελπίδα μέσα στην απελπισία, με αποτέλεσμα η ίδια η πάλη να είναι ελπίδα και παρηγοριά μαζί⁸². Είναι μια αφύπνιση των ψυχών, μια προσπάθεια να ανακαλύψει ο άνθρωπος την άγνοιά του, ό,τι δεν γνωρίζει για τον ίδιο του τον εαυτό, ένα εγχείρημα «προσωπικής αποκάλυψης»⁸³, ώστε να ορίσει με τρόπο μη συστηματικό την ύπαρξη της συνείδησης⁸⁴.

Ο Unamuno προβάλλει κατ' αυτόν τον τρόπο ως συγγραφέας του αγώνα, του τραγικού αισθήματος, η σκέψη του εμφορείται από συναισθήματα χαρακτηριστικά της θρησκευτικής και φιλοσοφικής αγωνίας του, τα οποία αποτυπώνονται στο έργο του, άλλοτε έντονα, δηλωτικά του ανθρώπινου πάθους και άλλοτε υπερτονισμένα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η θρησκευτικότητά του να διακρίνεται από την προσωπική του προσήλωση⁸⁵.

Το μυθιστόρημα *Άγιος Μανουήλ ο Μάρτυρας* είναι αντιπροσωπευτικό της συλλογικής επίγνωσης του τραγικού αισθήματος και χρησιμεύει ως

⁸¹ Βλ. M.J. Valdés, *Cultural Hermeneutics: Essays After Unamuno and Ricoeur* (Toronto, Buffalo, London: University of Toronto Press, 2016), σσ. 23, 25.

⁸² Βλ. M. de Unamuno, *Perplexities and Paradoxes*, σ. 4. Πβ. την ταυτόσημη άποψη του F. Nietzsche [*The Birth of Tragedy and the Genealogy of Morals*, σ. 4], ότι δηλαδή το τραγικό αίσθημα της ζωής είναι μια ένδειξη δημιουργικότητας.

⁸³ Βλ. J. Ferrater Mora, *Unamuno: A Philosophy of Tragedy*, trans. by P. Silver (Berkeley: University of California Press, 1962), σ. 86.

⁸⁴ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 414.

⁸⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 422.

φιλοσοφική περίληψη μιας έντονης ζωής. Ο Μανουήλ είναι ένας άνθρωπος της εκκλησίας που χάνει την πίστη του για την ανάσταση, εξακολουθεί όμως να ασκεί τα καθήκοντά του ως ιερέας και να κηρύττει την υπόσχεση για αιώνια ζωή. Η αγωνία που βιώνει ο συγγραφέας και η έντονη πάλη αποτυπώνεται στον μυθιστορηματικό ήρωα, ο οποίος βιώνει όχι μόνο τον ενδόμυχο αγώνα του με την αυτοκτονία, αλλά επίσης και τη δημόσια άρνηση της πάλης. Η ζωή του Μανουήλ είναι μια διαρκής πάλη να μην παραδοθεί στην αποπλάνηση της αυτοκτονίας. Επιθυμεί από τη μια μεριά να γνωρίσει και να αποκαλύψει ο ίδιος τον εαυτό του ως αρνητή της πίστης, αλλά από την άλλη επιθυμεί να κρύψει αυτή την κατάσταση από τους γύρω του⁸⁶.

Η απουσία της πίστης, η οποία εκφράζεται μέσω του μυθιστορηματικού του ήρωα Μανουήλ, είναι εκείνη που παραδόξως κάνει τον Unamuno να αισθάνεται ότι χρειάζεται περισσότερο τον Θεό, μια υπερδύναμη, έναν προσωπικό Θεό που θα εμπλέκεται στη μοίρα των ανθρώπων. Το τραγικό αίσθημα της ζωής σημαίνει ότι ο άνθρωπος λόγω του θανάτου έρχεται αντιμέτωπος με τον πιθανό αφανισμό της ύπαρξής του και όλων όσων δημιούργησε κατά τη διάρκεια της ζωής του. Γι' αυτόν τον λόγο χρειάζεται έναν μεσάζοντα που θα τον λυτρώσει από μια τέτοια κατάσταση και αυτός είναι ο Θεός⁸⁷. Μπροστά στον κίνδυνο να χάσει τα πάντα ο άνθρωπος αντιδρά, όπως αντιδρά και εξοργίζεται ο ήρωας του Unamuno Augusto στην *Καταχνιά*. Πληγωμένος και βαθύτατα απογοητευμένος από την εγκατάλειψη της γυναίκας που επρόκειτο να νυμφευτεί σκέφτεται να αφαιρέσει τη ζωή του. Συναντά τον συγγραφέα Unamuno και του ζητά επιτακτικά την αυτονομία της ύπαρξής του. Όταν ο συγγραφέας τού αποκαλύπτει ότι δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα δημιούργημα της φαντασίας του και η απόφασή του να του αφαιρέσει τη ζωή είναι ειλημμένη,

⁸⁶ Βλ. M.J. Valdés, *Cultural Hermeneutics: Essays After Unamuno and Ricoeur*, σσ. 69-70.

⁸⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 31.

ο Augusto εξοργίζεται και επαναστατεί, όπως πράττει και ο άνθρωπος που διεκδικεί την αθανασία του και αντιτάσσεται στη θεία βούληση.

Η δυσκολία να κατανοήσει ο άνθρωπος τι είναι αυτό που πραγματικά πυροδοτεί τις σκέψεις και τις επιθυμίες του και τον τρόπο με τον οποίο προβάλλει τον εαυτό του τόσο στον ίδιο όσο και σε όλους τους άλλους, αποτυπώνεται με διπλό τρόπο και στο έργο του Βάσκου στοχαστή *Η Θεία Τούλα*, με την έλλειψη κατανόησης που δείχνουν οι άλλοι χαρακτήρες του μυθιστορήματος απέναντι στην πρωταγωνίστρια και με τις αμφιβολίες που η ίδια έχει αναφορικά με τα κίνητρό της⁸⁸. Το τραγικό αίσθημα της ζωής και σε αυτό το έργο ταλανίζει την ύπαρξη των χαρακτήρων, όπως και στα άλλα λογοτεχνικά παραδείγματα που προαναφέρθηκαν, και τα χαρακτηριστικά της τραγικότητας (απελπισία της ύπαρξης, φόβος του θανάτου, βίωση της ανυπαρξίας) που βιώνουν οι μυθιστορηματικοί χαρακτήρες, τους καθιστούν πραγματικές οντότητες καθώς φαίνεται να έχουν επίγνωση της τραγικότητάς τους, περισσότερο από τους ανθρώπους στην πραγματική ζωή⁸⁹.

1.5 Τα συστατικά στοιχεία της συνείδησης και ο τρόπος σύνδεσής τους με τη λειτουργία της

Η εννοιολογική αποσαφήνιση της συνείδησης κρίνεται αναγκαία, ώστε να γίνει κατανοητή η φύση της. Συναισθήματα και καταστάσεις όπως δικαιοσύνη, αγωνία, αβεβαιότητα, ελπίδα, βούληση, αγάπη, προθετικότητα ενυπάρχουν στη συνείδηση και είτε συν-διαμορφώνουν το πλαίσιο λειτουργίας της είτε αποτελούν *sine qua non* προϋποθέσεις για την ύπαρξή της. Μολονότι, λοιπόν, οι λέξεις «εαυτός» και «συνείδηση» φαίνεται ότι κάποιες φορές χρησιμοποιούνται σχεδόν εναλλακτικά από τον Βάσκο φι-

⁸⁸ Βλ. Μ. ντε Ουναμόνο, *Η θεία Τούλα*, σ. 214.

⁸⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 235. Βλ. επίσης Ε. Hernandez, *Unamuno's Concept of Tragic*, σ. 49.

λόσοφο, υπονοώντας πιθανώς έλλειψη αυστηρής διαφοροποίησης μεταξύ των δύο όρων, εν τούτοις η έννοια στην οποία αναφέρονται είναι αρκετά ξεκάθαρη. Ο εαυτός, σύμφωνα με τον Unamuno, είναι το υποκείμενο και το υπέρτατο αντικείμενο της φιλοσοφίας, ο άνθρωπος «με σάρκα και οστά». Από την άλλη, η συνείδηση αφορά στην ψυχική ή πνευματική φύση ενός ατόμου, η οποία όμως πρέπει να διατηρεί σταθερή επαφή με την κατανόηση της φυσικής πλευράς της φύσης της –μολονότι αυτή η κατανόηση παίρνει τη μορφή ενός αγώνα– προκειμένου να ζήσει πραγματικά⁹⁰.

Ο Μ. de Unamuno συνδέοντας τη συνείδηση με το **δίκαιο**, το ηθικώς πράττειν των ανθρώπων, στο *Τραγικό αίσθημα της ζωής* αναφέρεται στο αμάρτημα και επισημαίνει ότι η ενοχή της κοινωνίας επιβαρύνει το αμάρτημα του κάθε μέλους της⁹¹. Το παράπτωμα συνίσταται δε στη συνείδηση που έχει ο άνθρωπος γι' αυτό και είναι θέμα αυτού που κρίνει και ενόσω κρίνει. Ηθικά ένοχος δεν μπορεί να θεωρηθεί όποιος προβαίνει σε μια βλαβερή ενέργεια, πιστεύοντας καλόπιστα ότι πράττει ενάρετα ενώ είναι ένοχος όποιος, μολονότι θεωρεί ότι είναι κακή μια αδιάφορη ή ίσως και ευεργετική πράξη, την εκτελεί. Η πράξη παρέρχεται, η πρόθεση παραμένει και κατ' αυτόν τον τρόπο η κακή πράξη διαφθείρει την πρόθεση. Το ίδιο συμβαίνει όταν ο άνθρωπος διαπράττει το κακό εν γνώσει του, έχει την προδιάθεση να εξακολουθήσει να το κάνει και επομένως η συνείδηση αφανίζεται. Είναι διαφορετικό να κάνει κανείς το κακό από το να είναι κακός. Το κακό αφανίζει τη συνείδηση και όχι μόνο την ηθική συνείδηση, αλλά τη γενική ψυχική συνείδηση. Καλό είναι ό,τι εξαίρει και επεκτείνει τη συνείδηση, κακό ό,τι την εξασθενίζει και την αμαυρώνει⁹².

Ο Βάσκος φιλόσοφος αποδεχόταν την ελευθερία της συνείδησης ως ανθρώπινο δικαίωμα, με την προϋπόθεση του κριτικού ελέγχου της από

⁹⁰ Βλ. Μ. Burchard, *Alienation in the Philosophical and Literary Works of Miguel de Unamuno y Jugo*. Master Thesis (San José State University, 1990), σσ. 11-12.

⁹¹ Βλ. Μ. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 350.

⁹² Βλ. *ό.π.*, σσ. 350-351.

το σκεπτόμενο άτομο. Πρέσβευε ότι η **πίστη** σε άκαμπτα δόγματα λειτουργεί απαγορευτικά στην ανάπτυξη της ελεύθερης σκέψης και της έρευνας⁹³ και γι' αυτόν τον λόγο ο Unamuno εγκαταλείποντας ακόμη και την τελευταία τάση για σκεπτικισμό, τελικά οδηγήθηκε σε μια πιο σταθερή πίστη ως προς την ανθρώπινη διάνοια. Αντί να υποβιβάζει τις ανθρώπινες προσπάθειες «είδε» ότι όλοι οι άνθρωποι είναι υποκειμενικά «σωστοί». Ακριβώς αυτή την εκτίμηση για την ατομική διάνοια και άρα για τη συνείδηση διατήρησε ο καθηγητής της Salamanca έως το τέλος της ζωής του⁹⁴.

Στον ηθικό κώδικα αξιών του Βάσκου φιλοσόφου η **αγάπη** για τον άνθρωπο, η φιλανθρωπία κατείχε υψηλή θέση, την οποία θεωρούσε τη σημαντικότερη αξία διότι αποτελούσε γι' αυτόν την αντανάκλαση της θείας ύπαρξης. Ως υπέρτατο σκοπό της ζωής του ανθρώπου θέτει την καλοσύνη και παραδέχεται ότι ο κόσμος θα ήταν καλύτερος εάν η αγάπη, η αλληλεγγύη και η καλοσύνη καθόριζαν τις ανθρώπινες πράξεις⁹⁵. Για τον Unamuno, ο «Θεός της Αγάπης» προερχόταν από τον Χριστιανισμό ενώ ο «Θεός της Δικαιοσύνης» από τον Ιουδαϊσμό, και ίσως γι' αυτόν τον λόγο και δεδομένων των θρησκευτικών του πεποιθήσεων στα έργα του διαφαίνεται η υπεροχή της αγάπης έναντι της δικαιοσύνης⁹⁶. Όποιος πιστεύει στον Θεό και τη λύτρωση και έχει την πίστη ότι στο τέλος όλοι οι άνθρωποι θα συγχωρεθούν, έχει καθήκον να συγχωρεί και όχι να αποδίδει δικαιοσύνη για να ξεπληρώσει το κακό με κακό. Η τιμωρία που αποδίδεται

⁹³ Βλ. K.B. Fagan, *Freedom of Conscience in John H. Newman and Miguel de Unamuno*, Dissertation (Texas Tech University, 2003), σ. 9.

⁹⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 34.

⁹⁵ Η άποψη ότι ο κόσμος θα ήταν καλύτερος αν υπήρχαν περισσότεροι «τρελοί» σαν το Δον Κιχώτη, οι οποίοι θα ήταν πρόθυμοι να χλευαστούν, ωστόσο θα έθεταν ως σκοπό να συμπεριφερθούν με καλοσύνη αποτυπώνει την ελπίδα, αλλά και την απογοήτευση του Βάσκου φιλοσόφου. Βλ. σχετικά M.A. Alessandri, *Flesh and Bone: Unamuno's "Quixotism" as an Incarnation of Kierkegaard's "Religiousness A"*, Dissertation (The Pennsylvania State University, 2010), σ. 145.

⁹⁶ Βλ. P.R. Olson, *Unamuno; An Existential View of Self and Society* (USA: University of Wisconsin Press, 1984), σ. 198.

από ανθρώπους δεν είναι δίκαιη, και όταν μάλιστα δεν ακολουθείται από συγχώρεση ή δεν επαναφέρει κάποιον στον σωστό δρόμο, δεν είναι τιμωρία αλλά οδυνηρό μίσος και ικανοποίηση από τον πόνο που προκαλείται στον τιμωρούμενο⁹⁷. Ο Unamuno φαίνεται ότι αντιμετωπίζει τα περί δικαίου ζητήματα υπό το πρίσμα ενός θρησκευτικού ζήλου, ενός ριζοσπαστικού ευαγγελικού Χριστιανισμού, ο οποίος δίνει έμφαση στην ανάδειξη της αμαρτωλής φύσης του νόμου⁹⁸.

Η αγάπη αποκαλύπτει ένα σύμπαν που μοιάζει με τον άνθρωπο, το οποίο παλεύει να κατακτήσει, να διατηρήσει και να επαυξήσει τη συνείδησή του, δοκιμάζοντας τον πόνο των διαφωνιών και των αντιφάσεων που αναπτύσσονται μέσα σ' αυτό. Με την αγάπη αρωγό και χάρη στη «συγγένειά» του με το σύμπαν, ο άνθρωπος ανακαλύπτει στο σύμπαν τον Πατέρα του, από τη σάρκα του οποίου είναι σάρκα. Για να νιώθει ο άνθρωπος ως συνείδηση, νιώθει τον Θεό ως συνείδηση, τουτέστιν ως πρόσωπο. Επειδή ο άνθρωπος επιθυμεί να μπορέσει η συνείδησή του να ζήσει και να είναι ανεξάρτητη από το σώμα του, πιστεύει ότι το θείο πρόσωπο ζει και είναι ανεξάρτητο από το σύμπαν⁹⁹.

Από αυτή την εμβιωμένη αγάπη, η οποία θα ήταν παραλογισμός εάν δεν υπήρχε Θεός, προκύπτει η κοινωνική συνείδηση, το ένστικτο δηλαδή της διαίωνισης, αυτή που οδηγεί τον άνθρωπο στην κοινωνικοποίηση, στο να βλέπει σε κάθε τι μια κοινωνία και η οποία φανερώνει εν τέλει ότι ολόκληρη η Φύση είναι μια άπειρη Κοινωνία. Επιπλέον, η φαντασία που

---

⁹⁷ Οι ιδεολογικές απόψεις του Unamuno περί δικαίου αποτυπώνονται στο έργο του *Vida de don Quijote y Sacho*, με αφορμή την απελευθέρωση των σκλάβων από τον Don Quixote. Βλ. σχετικά M. de Unamuno, *Selected Works of Miguel de Unamuno*, vol. 3: "Our Lord Don Quixote", ed.: A. Kerrigan, intr.: W. Starkie (USA: Princeton University Press, 2015), σσ. 103-104. Πβ. M. Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 246.

⁹⁸ Βλ. B. Rivaya, "The Political History of 20th-Century Spanish Philosophy of Law", στο: E. Pattaro, C. Roversi (eds.), *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence* (Netherlands: Springer, 2016), 457-501, σ. 460.

⁹⁹ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 190.

βρίσκεται στη βάση του κοινωνικού αισθήματος δίνει ζωή στο άψυχο και «ανθρωπομορφοποιεί» τα πάντα. Το έργο δε του ανθρώπου έγκειται στο να «υπερφυσικοποιεί» τη Φύση, δηλαδή στο να τη θεοποιεί εξανθρωπίζοντάς την, στο να την καθιστά ανθρώπινη, κοντολογίς στο να βοηθά προκειμένου να αποκτήσει αυτή συνείδηση του εαυτού της. Στον αντίποδα βρίσκεται η λογική που μηχανικοποιεί και υλικοποιεί¹⁰⁰. Εάν επιχειρηθεί η επίλυση όλων των ζητημάτων με τον ορθό λόγο, τη λογική και τη γνώση, η οποία για τον άνθρωπο ενδέχεται να μην είναι ποτέ ολοκληρωμένη, η πίστη αποδυναμώνεται λόγω της αβεβαιότητας. Η πάλη μεταξύ πίστης και ορθού λόγου τόσο στη ζωή όσο και στη ζωή μετά θάνατον πρέπει, κατά τον Βάσκο φιλόσοφο, να επιμένει εάν ο άνθρωπος συνεχίσει να υφίσταται, διότι από αυτή την πάλη πηγάζει όλη η πνευματική ζωτικότητα. Ο Unamuno θεωρεί αδύνατη τη συμφιλίωση μεταξύ αυτών των δύο ανταγωνιστικών δυνάμεων και υποστηρίζει ότι αν ο μεταξύ τους αγώνας πάψει, τότε ο άνθρωπος δεν θα υπάρχει με την πραγματική του ουσία¹⁰¹.

Ο μοναδικός τρόπος να δώσει ο άνθρωπος έναν σκοπό στο Σύμπαν είναι να του δώσει συνείδηση, να δημιουργήσει δηλαδή τον Θεό, διότι όπου δεν υπάρχει συνείδηση¹⁰², δεν υφίσταται ούτε και σκοπός, αφού ο σκοπός προϋποθέτει κάποιο σχέδιο. Η πίστη στον Θεό θεμελιώνεται στη ζωτική ανάγκη του ανθρώπου να εξασφαλίσει στην ύπαρξη έναν σκοπό, να την κάνει να ανταποκρίνεται σε κάποιο σχέδιο, όχι απλώς για να κατανοήσει ο άνθρωπος το γιατί αλλά για να νιώσει και να υποστηρίξει το έσχατο προς τι. Επομένως, ο άνθρωπος έχει ανάγκη τον Θεό, προκειμένου

¹⁰⁰ Βλ. *ό.π.*, σσ. 191, 196.

¹⁰¹ Βλ. G.M. Hammit, "Poetic Antecedents of Unamuno's Philosophy", *Hispania*, 45, 4 (1962), 679-682, σσ. 680-681.

¹⁰² Ο Unamuno θεωρεί ότι στην ουσία, το άλυτο, ίσως, πρόβλημα της ύπαρξης του Θεού είναι το πρόβλημα της συνείδησης, της *ex-istencia* και όχι της *in-sistencia* της συνείδησης, δηλαδή το πρόβλημα της ουσιαστικής ύπαρξης της ψυχής και του ανθρώπινου σκοπού του Σύμπαντος. Βλ. σχετικά M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 226.

να δώσει ένα νόημα στο Σύμπαν και να διασώσει τη συνείδησή¹⁰³. Η επιθυμία του ανθρώπου να διασώσει τη συνείδηση είναι τέτοια, ώστε ακόμη και εν μέσω μιας οδυνηρής θυσίας δεν θα δίσταζε να παραδεχθεί ότι η συνείδησή του με τον αφανισμό της θα εμπλουτίσει την άπειρη και αιώνια συνείδηση.

Στη φιλοσοφική του ανάλυση για την πάλη ενάντια στον θάνατο ο Unamuno επισημαίνει ότι η ζωή ενός προσώπου σε **αγωνία** είναι μια ζωή συνεχούς αγώνα, ενός αγώνα ακόμη και κατά της ίδιας της ζωής, εναντίον του θανάτου¹⁰⁴. Στις εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο Βάσκος φιλόσοφος για την εξεικόνιση της ανθρώπινης αγωνίας για τον θάνατο, δεν περιγράφει απλώς τον θάνατο, αλλά και μια πράξη φαντασιακής συνείδησης. Η στιγμή της αγωνίας δεν είναι η αναμέτρηση με τον ίδιο το θάνατο, ένα θέμα το οποίο άλλωστε είναι αυταπόδεικτο, αλλά η αγωνία για την εικόνα του θανάτου, μια σαφώς «φανταστική εικόνα», στην οποία η συνείδηση φαντάζεται τον εαυτό της σαν να παύει να υπάρχει. Η συνείδηση αντιδρά με αγωνία στην εικόνα του θανάτου γιατί αισθάνεται ότι είναι μια μόνιμη κατάσταση και για να αντιμετωπίσει αυτά τα συναισθήματα, δημιουργεί ένα όραμα, μια εικόνα του ιδεώδους που είναι ο Θεός, η μοναδική εγγύηση συνένωσης του ανθρώπου με το σύμπαν, εκεί όπου φαίνεται ότι υπάρχει πάντοτε ζωή¹⁰⁵.

---

¹⁰³ Ο Unamuno πιστεύει στον Θεό όπως πιστεύει στους φίλους του, επειδή έχει βαθιά συνείδηση μιας ξεχωριστής πρόνοιας, ενός οικουμενικού πνεύματος, το οποίο προσδιορίζει την ίδια του τη μοίρα. Βλ. *ό.π.*, σσ. 193, 195, 241.

¹⁰⁴ Βλ. A.M. Gallegos, *An Examination of Miguel De Unamuno's Thought Concerning Pauline Theology Seen in the Light of Modern Scripture Studies*, Master Thesis (Loyola University of Chicago, 1964), σ. 42.

¹⁰⁵ Για τον ρόλο της φαντασίας στη σκέψη του Unamuno, βλ. S.J. Summerhill, "Death and God in Unamuno: Towards a Theory of Creative Symbolic Imagination", *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos*, 3, 1 (1978), 47-74, σσ. 52, 58. Βλ. επίσης ενδεικτικά τη μελέτη της M.A.C. Lafuente, "Dream's Shadows: Fiction and Reality in Miguel de Unamuno", στο: A.-T. Tymieniecka (ed.), *Analecta Husserliana*, vol. 87: *Human Creation Between Reality and Illusion* (Netherlands: Springer Science and Business Media, 2006), 3-42, όπου διερευνάται η σύγχυση του μύθου με την πραγματικότητα στη σκέψη

Η απόλυτη **αβεβαιότητα** της ύπαρξης στη σκέψη του Unamuno φαίνεται να είναι παράλληλη με την απόλυτη βεβαιότητα ότι ο θάνατος συνιστά την οριστική εκμηδένιση της προσωπικής συνείδησης. Τόσο η μία όσο και η άλλη από τις δύο αυτές βεβαιότητες θα καθιστούσε τη ζωή εξίσου αδύνατη. Μια αόριστη σκιά, η σκιά της αβεβαιότητας μένει σε μια γωνιά, την πιο απόκρυφη, του πνεύματος του ανθρώπου, που, χωρίς ίσως να το γνωρίζει και ίδιος, πιστεύει ότι με το θάνατό του παύουν η προσωπική του συνείδηση και η μνήμη του¹⁰⁶.

Η πρακτική αδυναμία της διατήρησης μιας αναλλοίωτης αιώνιας ύπαρξης, δηλαδή μιας αθάνατης φαινομενικής ύπαρξης, ταλαιπωρεί την ανθρώπινη βούληση. Η γνώση του θανάτου εμποδίζει το άτομο να απολαύσει ό,τι βιώνει και να χαρεί τη ζωή. Έτσι, δύο αντίθετες δυνάμεις συνυπάρχουν ταυτόχρονα στο συνειδητό μέρος της βούλησης και μέσω αυτών των ταυτόχρονων αντιφάσεων η **ελπίδα** προσφέρει ένα νέο είδος πίστης¹⁰⁷. Ο Unamuno, άλλωστε, σε ένα από τα πρώτα του έργα *Πίστη και όχι γνώση* (1897) υπερασπίζεται μια ιδεαλιστική τελική χριστιανική ελπίδα, η οποία συνδέεται με μια ηθική δέσμευση. Χρησιμοποιώντας το παράδειγμα των πρώτων Χριστιανών, ο Βάσκοκ συμπεραίνει ότι η ελπίδα τους στην δεύτερη έλευση του Χριστού ήταν μια ελπίδα για το μέλλον, όπου το πρόσωπο και η ζωή του Ιησού καθοδηγούσε τη ζωή τους¹⁰⁸.

του Unamuno, αλλά και οι εσωτερικές συνδέσεις αυτών στο έργο του Βάσκοκ στοχαστή.

¹⁰⁶ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 153.

¹⁰⁷ Βλ. E. Hernandez, *Unamuno's Concept of Tragic*, σ. 30.

¹⁰⁸ Βλ. K.B. Fagan, *Freedom of Conscience in John H. Newman and Miguel de Unamuno*, σ. 35.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η πρόσληψη της συνείδησης στο λογοτεχνικό έργο του M. de Unamuno

2.1 Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο Unamuno στο *Τραγικό αίσθημα της ζωής* πολλές φορές διατύπωσε την άποψη ότι η φιλοσοφία και η ποίηση συνδέονται στενά και μάλιστα περισσότερο από ότι η πρώτη με την επιστήμη¹⁰⁹, γι' αυτό και ο Βάσκοι στοχαστής χρησιμοποιεί την ποίηση και τη λογοτεχνία, ως εναλλακτικούς τρόπους έκφρασης των φιλοσοφικών του ιδεών.

Η φαντασία και η αφήγηση αποτελούν τα όργανα που επιτρέπουν στον άνθρωπο να συλλάβει τη ζωή στη βαθιά της πραγματικότητα, στη ροή της, να φτάσει στα βάθη της ψυχής και να προπορευτεί με τη φαντασία στον θάνατο, προκειμένου να προσπαθήσει να ανακαλύψει το μυστικό του. Αυτή η προσπάθεια είναι πρόδηλη στη λογοτεχνική δομή των μυθιστορημάτων του Unamuno, τα οποία είναι σύντομα συνήθως, γρήγορα εναλλασσόμενα στη δραματική τους δράση, όπου δεσπόζει η προσωπικότητα του «αγωνιστή», όπως αποκαλεί ο συγγραφέας τα κύρια πρόσωπα στα έργα του. Τα τελευταία μένουν κλεισμένα στον εαυτό τους, κρατώντας καλά μέσα τους ένα τελευταίο μυστικό: τον προσωπικό τους προβληματισμό για την ύπαρξή τους, τη συνείδησή τους¹¹⁰.

Η συνείδηση φαίνεται να αποτελεί τον βασικό άξονα στο λογοτεχνικό έργο του Unamuno, γύρω από τον οποίο περιστρέφονται οι αφηγήσεις του και αναδύονται τα σημαντικά υπαρξιακά ερωτήματα του συγγραφέα που ταλανίζεται από τις αντιφάσεις που βιώνει ως ανθρώπινη ύπαρξη. Η *Καταχνιά*, Η *θεία Τούλα*, *Αβελ Σάντσεθ* αποτελούν τους ενδεικτικούς λογο-

¹⁰⁹ Βλ. M. Burchard, *Alienation in the Philosophical and Literary Works of Miguel de Unamuno y Jujo*, σσ. 6-7.

¹¹⁰ Βλ. M. Ουναμούνο, *Αβελ Σάντσεθ* (Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων, 1993), σ. 8.

τεχνικούς αρμούς με τη συνείδηση, όπως αυτή προσλαμβάνεται από τον Unamuno και μελετάται μέσω των χαρακτήρων των ηρώων του.

2.2 Καταχνιά

Η Καταχνιά, είναι το μυθιστόρημα που αντιπροσωπεύει ίσως καλύτερα τον Unamuno, διότι πίσω από την ερωτική ιστορία του ήρωα Augusto Pérez αναδύεται σταδιακά από την καταχνιά των αισθημάτων και τη σύγχυση των γεγονότων, το πρόβλημα για την ύπαρξη της ζωής μετά θάνατον, ένα πρόβλημα που ταλάνιζε τον Βάσκο φιλόσοφο σχεδόν σε όλη του τη ζωή¹¹¹.

Για τον συγγραφέα, η αγάπη μπορεί να διώξει την καταχνιά της ζωής, αλλά αυτή πρέπει να είναι πνευματική, όχι σωματική. Ο κόσμος, στον οποίο ζούμε, είναι ομιχλώδης. Οι ιδεαλιστικές ψευδαισθήσεις αποκαλύπτουν τον εαυτό τους με συγκεκριμένη δυναμική στα όνειρα και γι' αυτό η ονειρική αντίληψη αντικατοπτρίζει την ελπίδα για ευτυχία και ολοκλήρωση που θα απομακρύνουν την ομίχλη. Τούτο μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της πνευματικής αγάπης. Μέχρι ο άνθρωπος κατορθώσει να πετύχει την πνευματική αγάπη η πραγματικότητα είναι απλώς ένα όνειρο. Στην Καταχνιά ο συγγραφέας καταλήγει ότι η πνευματική αγάπη δεν επετεύχθη, αφήνοντας έτσι τον τραγικό υπαινιγμό ότι η ζωή είναι προορισμένη να είναι ομιχλώδης¹¹².

Οι δύο πρωταγωνιστές εμφανίζονται μέσω της συνειδητής ύπαρξής τους ενώ και ο ίδιος ο συγγραφέας προσπαθεί να δημιουργήσει τον εαυτό του μέσω του μυθιστορήματος¹¹³. Ο ήρωας του έργου υποστηρίζει ότι υπάρχει μια «υποσυνείδητη βαρεμάρα» στη ζωή και ότι «σχεδόν όλοι οι άν-

¹¹¹ Βλ. Ι. Ιατρίδη, «Μιγέλ ντε Ουναμούνο», σ. 18. Πβ. M.J. Panice, "Unamuno: Doubt or Denial", *Hispania*, 46, 3 (1963), 471-475, σ. 474.

¹¹² Βλ. J.A.G. Ardila, "The Origin of Unamuno's Mist: Unamuno's Copy of Kierkegaard's Diary of the Seducer", *Modern Philology*, 109, 1 (2011), 135-143, σσ. 140-141.

¹¹³ Βλ. F.W. Weber, "Unamuno's Niebla: From Novel to Dream", *Modern Language Association*, 88, 2 (1973), 209-218, σ. 209.

θρωποι βαριόμαστε υποσυνείδητα». Επιπρόσθετα τονίζει ότι «από την καταχνιά της ζωής (σ.σ. η συνείδηση σύμφωνα με τον Unamuno) βγαίνει μια γλυκιά βαρεμάρα, πικρόστυφο πιστό. Όλα τούτα τα καθημερινά μικροπράγματα που μας συμβαίνουν, όλες οι γλυκές κουβεντούλες που μ' αυτές σκοτώνουμε τον καιρό και μακραίνουμε τη ζωή, τι άλλο είναι παρά γλυκύτερη βαρεμάρα;»¹¹⁴.

Μέσα, όμως, από μια τέτοια ανιαρή κατάσταση, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι αναδύεται μια δυναμική και ζωντανή σκέψη: «Η σκέψη είναι αμφιβολία, τίποτα άλλο από αμφιβολία. Πιστεύει κανείς, ξέρει, φαντάζεται χωρίς ν' αμφιβάλλει. Ούτε η πίστη, ούτε η γνώση, ούτε η φαντασία εξυπακούουν αμφιβολία, ως και η αμφιβολία τις καταστρέφει, όμως δεν σκέφτεται κανείς χωρίς ν' αμφιβάλλει. Και είναι η αμφιβολία που από την πίστη και τη γνώση, από πράγματα δηλαδή στατικά, ήσυχχα, νεκρά δημιουργεί τη σκέψη που είναι δυναμική, ανήσυχη, ζωντανή»¹¹⁵.

Η σκέψη επιτρέπει στον άνθρωπο να αντιληφθεί τον κόσμο και να κατανοήσει τον λόγο που υπάρχει «... θαρρώ πως τώρα γεννήθηκα στ' αλήθεια. Για να υποφέρω και να πεθάνω. [...] Η δεύτερη γέννηση, η αληθινή είναι να γεννιέσαι με τον πόνο της συνείδησης για τον ατερμάτιστο θάνατο, για το ότι διαρκώς πεθαίνεις» αναφέρουν οι ήρωες του Unamuno στην *Καταχνιά*¹¹⁶, οι οποίοι αγωνιούν, υποφέρουν και επιχειρούν να προσεγγίσουν την έννοια της συνείδησης: «Όταν ένας άνθρωπος κοιμισμένος και ακίνητος στο κρεβάτι του ονειρεύεται κάτι, τι υπάρχει περισσότερο: Αυτός σα συνείδηση ότι ονειρεύεται ή το όνειρό του;»¹¹⁷.

Μια τέτοια κατάσταση σύγχυσης, ανάμεσα στη φαντασία, το όνειρο και την πραγματικότητα βιώνει ο μυθιστορηματικός χαρακτήρας του Unamuno. Η ειρωνεία γι' αυτόν είναι ότι όταν καταλήγει ότι επιθυμεί να

¹¹⁴ Βλ. Μ. Ουναμούνο, *Καταχνιά*, σ. 41.

¹¹⁵ Βλ. *ό.π.*, σ. 181.

¹¹⁶ Βλ. *ό.π.*, σ. 203.

¹¹⁷ Βλ. *ό.π.*, σ. 211.

ζήσει, καθώς προσεγγίζει την πραγματικότητα και φαίνεται να έχει την ελπίδα ότι η βούλησή του είναι ελεύθερη, ότι μπορεί να ελέγξει το πεπρωμένο του και δεν πρόκειται να νικηθεί αδίστακτα από τον θάνατο, μαθαίνει ότι ζει μόνο στη φαντασία ενός δημιουργού. Ο Augusto σοκαρισμένος από τη συνειδητοποίηση του ελάχιστου ελέγχου που έχει στο πεπρωμένο του, ενημερώνει τον Unamuno ότι η κατάσταση του δεν μπορεί να γίνει καλύτερη. Ο ίδιος ο Unamuno νιώθει ότι, ως άνθρωπος, δεν έχει περισσότερη πραγματική ουσία από τον Augusto¹¹⁸ και ίσως να μην είναι τίποτα περισσότερο από ένα όνειρο στον νου του Θεού, ενός ιδιότροπου Θεού ή μιας δημιουργικής δύναμης που καθορίζει τη ζωή και τον θάνατο των ανθρώπινων υπάρξεων¹¹⁹.

Η εσωτερικότητα του βασικού χαρακτήρα της *Καταχνιάς*, του Augusto Pérez, εν τέλει δοκιμάζεται και ο τρόπος των συγκρούσεων και των αντιφάσεων εδράζεται στα θεμέλια της συνείδησης. Μέσω των πνευματικών αντιφάσεων και συναισθηματικών αναταράξεων που βιώνει ο ήρωας, οδηγείται στην εξερεύνηση της ύπαρξής του και στην προσπάθεια κατανόησης της πραγματικότητας και των εγγενών αντιφάσεών της¹²⁰. Ο συγκεκριμένος άνθρωπος με τη βαθιά πνευματικότητά του και τις υπαρξιακές του αγωνίες συγκλονίζεται από συνεχόμενες αλλαγές στη ζωή του, όπου

¹¹⁸ Βλ. σχετικά M. de Unamuno, *Three Exemplary Novels and a Prologue*, trans. by A. Flores (New York, 1930), σσ. 25-26.

¹¹⁹ Βλ. E.R. Moran, *Symbolism, Irony and Meaning in the Fiction of Miguel de Unamuno y Jugo*, Master Thesis (Denton, Texas, 1970), σσ. 15, 18.

¹²⁰ Βλ. M.L. Figueredo, "Desire, Duality and Naming Others in Unamuno's *Niebla*: Retrieving the Archetype of the Instinctual Self in the Search for Integrated Consciousness", *Scripta Mediterranea*, 23 (2002), 31-52, σ. 31. Η επισήμανση των αντιφάσεων της συνείδησης από τον Unamuno, μας παραπέμπει στον κερκεργκωριανό ορισμό για τη συνείδηση, σύμφωνα με τον οποίο η συνείδηση αποτελεί μια σχέση μεταξύ ιδεατού και πραγματικότητας, μια σχέση που μορφή της είναι η αντίφαση. Πρόκειται δηλαδή για «μια συνείδηση που προκύπτει δια της συγκρούσεως και προϋποθέτει τη σύγκρουση», η οποία είναι αποτέλεσμα μιας επανάληψης. «Διότι επανάληψη νοείται μόνο επί ενός πράγματος που έχει υπάρξει και πρην». Βλ. σχετικά S. Kierkegaard, *Η Επανάληψη*, εισ. – μτφρ., σχόλ.: Σ. Σκοπετέα (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1977), σ. 97.

η χαρά διαδέχεται την απογοήτευση και αντίστροφα και μέσα από διάφορα στάδια προχωρά σε μια υπαρξιακή αναζήτηση για τον εαυτό του. Ο έρωτας του για την Eugenia τον εξυψώνει σε ένα ανώτερο υπερβατικό επίπεδο, σε μια άλλη θέαση των πραγμάτων, αλλά στη συνέχεια, η μη αναμενόμενη ερωτική του απόρριψη, γκρεμίζει το όνειρο του και βιώνει μια κατάσταση αβεβαιότητας και σύγχυσης¹²¹. Η συνείδηση του κλονίζεται από αλληπάλληλους τριγμούς που οφείλονται σε εξωτερικά γεγονότα και λειτουργούν ως αφορμές για εσωτερικές αλλαγές και αναζητήσεις. Η συνείδηση είναι ο καταλύτης των εξελίξεων, μια δραστήρια συνείδηση που διαρκώς οφείλει να προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα, προσπαθώντας να τα αφομοιώσει στο μέτρο του εφικτού. Ο ενθουσιασμός συμπλέκεται με την οδύνη δημιουργώντας ένα πλέγμα δημιουργικών αντιφάσεων που συμβολίζουν την ανάγκη του ανθρώπου να ζήσει με πάθος την πεπερασμένη του ύπαρξη, θέτοντας ταυτόχρονα τις προϋποθέσεις για μια αιώνια μετάβαση στο άπειρο. Το άπειρο και το μυστηριώδες όμως που κρύβει δεν συμβαδίζει με τις επιταγές της κοινής λογικής και για αυτό ο Unamuno που λάτρευε την απόκρυφη γοητεία του ονείρου, καταργεί οτιδήποτε θα μπορούσε να θεωρηθεί αντικειμενικό με τα μέτρα της συνηθισμένης θέασης του κόσμου. Η πραγματικότητα, η φαντασία, το αληθινό, το ψεύτικο ενώνονται δημιουργικά και αφομοιώνονται μέσα στην αντίθεσή τους, ενυπάρχουν σε μια συνείδηση που διαρκώς μεταβάλλεται, αλλά παραμένει ζωντανή, σύμφωνα με την κοσμοθεωρία του Unamuno.

2.3 Η Θεία Τούλα

Στο σημαντικό μυθιστόρημά του, τη *Θεία Τούλα*, ο Unamuno, με την αξιοποίηση πολλών λογοτεχνικών μέσων, δείχνει τη μεγάλη σημασία που εί-

¹²¹ Βλ. ενδεικτικά R.M. Marcone, "The Role of Augusto Pérez: A Study of 'Niebla'", *Confluencia*, 5, 1 (1989), 11-15, σ. 12.

χε για τον ίδιο η έννοια της συνείδησης. Στο σημείο που ο Ramiro πενθεί για τον θάνατο της συζύγου του ο συγγραφέας περιγράφει πώς βιώνει την απώλεια: «Για να το εξηγήσει στον εαυτό του είχε επινοήσει τη δική του θεωρία, σύμφωνα με την οποία υπάρχει αγάπη εμφανής και συνειδητή, εγκεφαλική, που μπορεί να δείχνει πολύ μεγάλη και παρ' όλα αυτά να είναι στείρα και άλλη ουσιώδης και κρυφή, που διαφεύγει ενίοτε της αντίληψης ακόμα και εκείνων των ίδιων που την τροφοδοτούν, μια αγάπη ψυχών και σωμάτων, ολοκληρωτική και απόλυτη, αγάπη που είναι πάντα γόνιμη.»¹²². Η ανθρώπινη κατάσταση που περιγράφει ο Unamuno χαρακτηρίζεται από τον πόθο για αιωνιότητα, για διαρκή ύπαρξη, έναν πόθο για το ταξίδι της πνευματικότητας¹²³. Το συγκεκριμένο είδος γνώσης που αναζητούν οι άνθρωποι συνιστά τη διαβεβαίωση ότι ο θάνατος δεν είναι ολοκληρωτική παύση της συνείδησης και κατά συνέπεια της ύπαρξης¹²⁴.

Η προσπάθεια του Unamuno να προσδιορίσει την έννοια της συνείδησης παρουσιάζεται στην αρχή του δέκατου κεφαλαίου, με μια υπαινικτική περιγραφή μέσα από τη σύγκρουση της λογικής με το συναίσθημα: «Και ήταν γεγονός ότι στην ερμητικά κλειστή ψυχή της Χερτρούδης είχε ξεσπάσει άγρια καταιγίδα. Το κεφάλι της μάλωνε με την καρδιά της και αμφοτέρω, κεφάλι και καρδιά μάλωναν εντός της με κάτι πιο σφοδρό, πιο βαθύ, πιο μύχιο, με κάτι που ήταν σαν το μεδούλι των οστών της ψυχής.»¹²⁵.

Στη *Θεία Τούλα* η βασική πρωταγωνίστρια προβαίνει σε ενέργειες μη καθιερωμένες και συμβατές με την τρέχουσα κοινωνική ηθική. Διεκδικεί τον ρόλο της μητέρας, θέλοντας όμως να μείνει αμόλυνη από τις σαρκικές απολαύσεις. Παλεύει με όλους και με όλα, αλλά πρωτίστως με τη συνείδηση της, προκειμένου να προσδώσει στη ζωή της ένα γνήσιο νόημα.

¹²² Βλ. Μ. Ουναμούνο, *Η Θεία Τούλα*, σ. 66.

¹²³ Βλ. S. Driggers, *The Importance of Quixotism in the Philosophy of Miguel de Unamuno*, Honors Thesis (The University of Tennessee Knoxville, 2011), σ. 24.

¹²⁴ Βλ. σχετικά Μ.Α. Benitez, "Miguel de Unamuno's Quest for Fulfillment", *Peabody Journal of Education*, 45, 6 (1968), 335-339, σ. 336.

¹²⁵ Βλ. Μ. Ουναμούνο, *Η Θεία Τούλα*, σ. 87.

Υπάρχουν στιγμές που νιώθει να απειλείται από τη σαρκική απόλαυση αλλά τελικά καταφέρει να αποκρούσει τις ενστικτώδεις επιθέσεις της φύσης, προτάσσοντας το πνευματικό της καθήκον. Τα αγωνιώδη φιλοσοφικά ερωτήματα του Unamuno για την πάλη της ανθρώπινης ζωής, για την ελευθερία της βούλησης, για τις σχέσεις ανδρός και γυναικός, για τον ρόλο της θυσίας στη ζωή του ανθρώπου επανέρχονται. Και αν, ωστόσο, στα περισσότερα από αυτά τα ερωτήματα οι απαντήσεις παραμένουν ασαφείς και νεφελώδεις, εκείνο που σίγουρα γίνεται κατανοητό είναι η προσπάθεια της Gertroudis να επεκταθεί συνειδησιακά στο άπειρο, κληροδοτώντας τον χαρακτήρα της και την ιδιοσυγκρασία της στην κόρη της υπηρέτριας. Μετά το θάνατο της Gertroudis, η νεαρή κοπέλα συνεχίζει τρόπον τινά την παρουσία του προσώπου που τη μεγάλωσε, διαιώνίζοντάς την στον χρόνο και κατ' αυτόν τον τρόπο ο συγγραφέας υπό του λογοτεχνικού του μανδύα, εκφράζει για μία ακόμη φορά τον πόθο του ανθρώπου για αθανασία.

2.4 Abel Sánchez: Una historia de passion

Το μυθιστόρημα *Abel Sánchez: Una historia de passion*, αποτελεί μια σύγχρονη εκδοχή της βιβλικής ιστορίας του Κάιν και του Άβελ και μέσα από την περιγραφή των έντονων συναισθημάτων του φθόνου και της ζήλειας ο συγγραφέας περιγράφει πώς καταλήγει η ζωή του ανθρώπου όταν εμφορείται από τέτοια αρνητικά συναισθήματα. Ο χαρακτήρας Joaquín βρίσκεται αντιμέτωπος με ένα πρωτοφανές μίσος και αίσθημα ζήλειας που εκδηλώνεται κατά του παιδικού του φίλου Abel. Μολονότι μεγάλωσαν μαζί, ο Joaquín δεν μπόρεσε ποτέ να απαλλαγεί από αυτά τα αποκρουστικά αισθήματα που κατέτρωγαν τη συνείδηση του. Η συνείδηση του γίνεται χώ-

ρος ενός προσωπικού μαρτυρίου με έκδηλο το στοιχείο του πάθους¹²⁶. Τα ανεξέλεγκτα και μνησικάκα αυτά αισθήματα του Joaquín για τον φίλο του συνεχίζονται σε όλη του τη ζωή. Ο Abel γίνεται ένας επιτυχημένος ζωγράφος ενώ ο Joaquín ένας γιατρός που προσπαθεί και στον επαγγελματικό τομέα να συναγωνιστεί τον φίλο του. Ο Abel κατακτά και τη γυναίκα που ο Joaquín επιθυμούσε και στο τέλος ο Joaquín εξαντλημένος από αυτή την πνευματική κρίση αφαιρεί τη ζωή του Abel.

Ο χαρακτήρας του Joaquín είναι αντιπροσωπευτικός μιας εγωπαθούς προσωπικότητας που βιώνει μια βασανισμένη ζωή¹²⁷. Ο μνησικάκος Joaquín αναγνωρίζει τα ιταμά του συναισθήματα, αλλά τα βιώνει τόσο έντονα που δεν μπορεί να τα τιθασεύσει, κυριαρχούν στη λογική του και είναι αυτά που καθοδηγούν τις πράξεις του. Σε έναν μονόλογο του ο Joaquín, μεταξύ άλλων, εξομολογείται: «Ήταν ολόκληρη η ψυχή μου καταπαγωμένη από αυτό το μίσος. Και ήταν ένας πάγος τόσο κρυστάλλινος, που τα έβλεπα μέσ' απ' εκείνο το κρύσταλλο όλα με τέλεια διαύγεια. Ωστόσο, είχα πλήρη συνείδηση ότι αυτοί είχαν το δίκιο με το μέρος τους»¹²⁸. Άλλοτε πάλι φαίνεται να τρομάζει με ό,τι ο ίδιος σκέφτεται για τον φίλο του και παλεύει να κατανοήσει γιατί ένας ζωγράφος μπορεί να είναι περισσότερο αποδεκτός από έναν επιστήμονα: «Μα αυτός ο άνθρωπος διαβάσει μέσα μου; Και μ' όλο που φαίνεται σαν να μην αντιλαμβάνεται τι μου συμβαίνει. Μιλάει και σκέφτεται όπως ζωγραφίζει, χωρίς να ξέρει τι λέει και τι ζωγραφίζει. Είναι ένας ασυνείδητος, έστω κι αν εγώ επιμένω να βλέπω σ' αυτόν ένα τεχνίτη που σκέφτεται...»¹²⁹.

¹²⁶ Για την πνευματική ρήξη του χαρακτήρα και το εσωτερικό μαρτύριο που βιώνει ο ήρωας του Unamuno, βλ. μεταξύ άλλων P. Illie, "Moral Psychology in Unamuno", στο: J. Rubia Barcia and M.A. Zeitlin (eds.), *Unamuno: Creator and Creation* (Los Angeles: University of California Press, 1967), 72-91.

¹²⁷ Βλ. G. Jurkevich, "Archetypal Motifs of the Double in Unamuno's Abel Sánchez", *Hispania*, 73, 2 (1990), 345-352, σ. 350.

¹²⁸ Βλ. Μ. Ουναμούνο, *Άβελ Σάντσεθ* (Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων), 1993, σ. 31.

¹²⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 72.

Για τον Unamuno, η αιτία για την εκδήλωση τόσο έντονων συναισθημάτων μίσους πρέπει να αναζητηθεί στον φθόνο για τον Θεό. Το μίσος πηγάζει από την έλλειψη αγάπης για τον εαυτό και ο εαυτός δεν μπορεί να αγαπηθεί επειδή στερείται των θεϊκών χαρακτηριστικών¹³⁰. Η συνείδηση του Joaquín πλήττεται από την έλλειψη αγάπης και γι' αυτό δεν μπορεί να λειτουργήσει αυτόνομα και να αυτοπροσδιορισθεί. Η ύπαρξή του έχει ως σημείο αναφοράς πάντα την παρουσία ενός άλλου, του Abel. Ο συγγραφέας θέτει τη συνείδηση αντιμέτωπη με απόκρυφες δυνάμεις που επιχειρούν να θολώσουν τη λογική και την κοινωνική της ταυτότητα, δημιουργώντας περιπετειώδεις και μαρτυρικές καταστάσεις και με έμμεσο τρόπο επαναφέρει τους θρησκευτικούς και υπαρξιακούς του προβληματισμούς για το νόημα της πίστης, τον αυτοπροσδιορισμό ή μη της συνείδησης, τη σύγχυση των ανθρώπων που καταλήγει σε δραματικά αποτελέσματα.

---

¹³⁰ Βλ. D.H. Lee, "Joaquín Monegro in Unamuno's 'Abel Sanchez' Thrice Exile--Cain/Esau/Satan", *Journal of Spanish Studies: Twentieth Century*, 7, 1 (1979), 63-71, σ. 69

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η έννοια του ανθρώπου στη φιλοσοφία του M. de Unamuno:

Η διαμόρφωση της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας του

3.1 Ο ορισμός, η φύση του ανθρώπου και ο σκοπός της ανθρώπινης ζωής

Στον στοχασμό του Unamuno ο άνθρωπος έχει μια ηθική διαφορετική τόσο από τη χριστιανική, όσο και από την αντίστοιχη των περισσότερων ανθρώπων. Με την έννοια «άνθρωπος» ο Βάσκος φιλόσοφος αναγνωρίζει ένα πρόσωπο γεμάτο αντιφάσεις, που άλλοτε εκφράζεται με το μυαλό του και άλλοτε με την καρδιά του¹³¹, τον άνθρωπο με σάρκα και οστά, τον άνθρωπο που γεννιέται, υποφέρει, σκέφτεται και μολονότι δεν επιθυμεί να πεθάνει, ωστόσο, πεθαίνει. Είναι ο άνθρωπος που πρέπει να είναι ο εαυτός του και όχι οι άλλοι, που αναζητεί αυτό που αποκαλείται ευτυχία και βρίσκεται σε άεναη πάλη με το μυστήριο του τελικού του πεπρωμένου, την αθανασία της ανθρώπινης ψυχής¹³².

Η ψυχή του, όπως την ορίζει ο Βάσκος φιλόσοφος, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο όρος που καθορίζει την ατομική συνείδηση στην ολότητα και τη συνέχειά της. Ο άνθρωπος ως βιολογική ύπαρξη και ο σκεπτόμενος άνθρωπος πρέπει να ενωθούν για να προκύψει μια τέλεια ένωση. Ο ένας πρέπει να συμπληρώνει τον άλλο για να αναδυθεί ο ενιαίος άνθρωπος.

¹³¹ Βλ. M. Unamuno, *The Tragic Sense of Life*, trans. by J.E. Crawford Fritch (New York: Dover Publications, Inc., 1945), σ. 260.

¹³² Βλ. ό.π., σσ. 16, 260-261. Για τον άνθρωπο, κατά τη φιλοσοφική θεώρηση του Unamuno, που τελεί εν συγχύσει και παλεύει με τις αντιφάσεις του βλ. ενδεικτικά τον σχολιασμό του C. Anyadubalu, "Human Existential Desire for Immortality in Unamuno's Perspective", *Global Journal of Human Social Science Arts and Humanities*, 12, 4 (2012), 52-60, σσ. 56-59.

Άρα, ο Βάσκος φιλόσοφος υπονοούσε ότι ο άνθρωπος και η σκέψη, δηλαδή η συνείδησή του, αποτελούν δύο διαφορετικές οντότητες¹³³.

Ο άνθρωπος, στη φιλοσοφική θεώρηση του Βάσκου στοχαστή, είναι μάλλον συγκινησιακό ή συναισθηματικό ζώο παρά ένα ορθολογικό ον, γι' αυτό και ενδέχεται το συναίσθημα και όχι η λογική να διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τα άλλα ζώα¹³⁴. Το περιεχόμενο επομένως που αποδίδει ο Unamuno στη λέξη «άνθρωπος» είναι διαφορετικό από αυτό που ισχύει στην κλασική φιλοσοφική παράδοση. Αντιδιαστέλει στη λέξη «άνθρωπος» το «ανθρώπινο / ανθρωπότητα» και δίνει τον δικό του ξεχωριστό ορισμό για τον «άνθρωπο», ως «ζώο συγκινησιακό» ή «ζώο συναισθηματικό». Είναι «ο άνθρωπος με σάρκα και οστά, αυτός που γεννιέται, υποφέρει και πεθαίνει –προ παντός πεθαίνει– που τρώει, πίνει, παίζει, σκέφτεται και αγαπά»¹³⁵. Αυτό που καθιστά τον άνθρωπο μία και μοναδική κάθε φορά ύπαρξη είναι «μια αρχή»¹³⁶ ενότητας και μια αρχή συνέχειας. Πρωτίστως μια αρχή ενότητας μέσα στον χώρο, χάρη στο σώμα του και έπειτα μέσα στην πράξη και την πρόθεση και δευτερευόντως μια αρχή συνέχειας μέσα στον χρόνο¹³⁷. Σ' αυτό το πλαίσιο δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι «αυτός

¹³³ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 8.

¹³⁴ Βλ. *ό.π.*, σ. 17.

¹³⁵ Βλ. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*, σσ. 14-15.

¹³⁶ Με τον όρο «αρχή» ο Unamuno δεν θεωρούσε ένα αφηρημένο, στατικό αξίωμα. Αντιθέτως, αποδίδει στην «αρχή» έναν ρέοντα χαρακτήρα, τη θεωρεί ένα είδος «πηγής» που θα μπορούσε να περιγράψει την «προέλευση» ανθρώπινων στάσεων, όπως του ενστίκτου της επιβίωσης, της επίγνωσης της τραγωδίας ή και του αδιέξοδου που δημιουργεί το ζεύγμα απελπισίας-ελπίδας. Βλ. σχετικά J.F. Mora and J.M. Terricabras, *Three Spanish Philosophers: Unamuno, Ortega, Ferrater Mora*, ed. – introd.: J.M. Terricabras (Albany: State University of New York Press, 2003), σ. 34.

¹³⁷ Ο χρόνος συνιστά ένα τρομερό μυστήριο, έναν αδυσώπητο τύραννο για τον Unamuno, ο οποίος συχνά εκφράζει τον φόβο ότι ο χρόνος αποτελεί αμείλικτο εχθρό του ανθρώπου. Καρά περιόδους, ο Βάσκος φιλόσοφος ένωθε ότι η καρδιά του έμοιαζε να έχει μετατραπεί σε μία κλεψύδρα και τον κατέβαλε το συναίσθημα ότι όλα δραπετεύουν μέσα από τα χέρια του, ότι το μέλλον του αργά και σταδιακά μειώνεται, ότι η παιδική ηλικία εξαφανίζεται και ότι τα γηρατεία πλησιάζουν και μαζί με αυτά η ομίχλη (καταχνιά) του θανάτου. Βλ. σχετικά M.A. Benitez, "Miguel de Unamuno's Quest for fulfillment", σ. 336.

που είμαι σήμερα προέρχεται –με μια συνεχή αλληλουχία συνειδησιακών καταστάσεων¹³⁸– από εκείνον που ήμουν μέσα στο σώμα μου εδώ και είκοσι χρόνια»¹³⁹.

Οι εν λόγω αρχές, επομένως, συνιστούν τον άνθρωπο, αλλά παράλληλα συλλαμβάνονται και από τη συνείδησή του. Έτσι, ενώ στο ζώο η σωματικότητα δίδεται μέσω του ίδιου του σώματός του, στον άνθρωπο η σωματικότητά του δίδεται μέσω της συνείδησής του, η οποία προσδίδει σε αυτή μια οντολογική διάσταση¹⁴⁰. Στη βάση της οντολογικής ανάγκης της ουσίας του, ο άνθρωπος, κατά τον Unamuno, είναι ένα ον που επιθυμεί συνεχώς. Επιθυμεί γνώση και αθανασία ή επιθυμεί να γνωρίζει ότι τελικά δεν θα πεθάνει. Ο άνθρωπος έχει τη φυσική επιθυμία να γνωρίζει¹⁴¹, αλλά το να γνωρίζει την αλήθεια για χάρη της γνώσης της αλήθειας είναι έξω από την ανθρώπινη φύση, σύμφωνα με τον Unamuno¹⁴².

Ο Βάσκος φιλόσοφος, διχασμένος ανάμεσα στην υλιστική έννοια της θρησκείας και στην αναζήτηση της αθανασίας, επιχειρεί να διερευνήσει τη φύση της ατομικής ταυτότητας και μη οντολογικά και καταλήγει σε έναν άνθρωπο, ο οποίος τολμά να αναπτύξει τις ατομικές του ιδιότητες, τα χαρακτηριστικά που τον καθιστούν διακριτό από τους υπόλοιπους. Αυτός ο άνθρωπος βιώνει την αγωνία της απόφασής του για τον τρόπο που

¹³⁸ Ο Bergson θεωρεί ότι οι βαθιές συνειδησιακές καταστάσεις από μόνες τους δεν έχουν καμία σχέση με την ποσότητα, διότι σαφέστατα αποτελούν ποιότητα. Η ανάμειξή τους γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε δεν είναι σαφές εάν είναι μία ή πολλές και ως εκ τούτου η διάρκεια που δημιουργούν είναι μια διάρκεια, της οποίας οι στιγμές δεν αποτελούν μια αριθμητική πολλαπλότητα. Ωστόσο, οι αισθήσεις, τα πάθη και οι προσπάθειες επιδέχονται, κατά τον Γάλλο φιλόσοφο, αύξηση ή μείωση. Βλ. σχετικά Η. Bergson, *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης*, μτφρ: Κ. Παπαγιώργης (Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, 1998), σσ. 11, 185-186.

¹³⁹ Βλ. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, «Henri Bergson και Miguel de Unamuno y Jugo», σ. 10. Πβ. J.F. Mora and J.M. Terricabras, *Three Spanish Philosophers: Unamuno, Ortega, Ferrater Mora*, σ. 34.

¹⁴⁰ Βλ. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχου*, σ. 22.

¹⁴¹ Πβ. Αριστ., *Μετά τὰ Φυσικά*, 982a27-28: «Πάντες ἄνθρωποι τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται φύσει».

¹⁴² Βλ. M. de Unamuno, *Tragic Sense of Life*, σ. 29.

θα υποφέρει, αφού ο πόνος είναι το συναίσθημα που θα τον οδηγήσει στην αυτοσυνειδησία¹⁴³, αλλά καταλήγει, επιδεικνύοντας εγκαρτέρηση, όχι μόνο να αποδεχθεί τις αντιφάσεις του και την εσωτερική του πάλη ως την ουσία της ταυτότητάς του, αλλά να αναγνωρίσει την αντίστοιχη αγωνία και στις ζωές των άλλων ανθρώπων¹⁴⁴.

Για τον Unamuno, ό,τι είναι πιο αληθινό για τον ίδιο τον σκοπό της ανθρώπινης ζωής, σε ένα τελεολογικό πλαίσιο, είναι η ίδια η ζωή. Ο σημαντικότερος σκοπός είναι η όσο το δυνατόν πιο έντονη και ολοκληρωμένη ζωή και επομένως εφόσον η ζωή είναι ο σημαντικότερος σκοπός, αναδύεται η λατρεία για την αθανασία. Σ' αυτό το πλαίσιο, η ψυχή του ανθρώπου εξυψώνεται και θεωρείται υπέρτατης αξίας, αφού κάθε άνθρωπος οφείλει να διαμορφώνει την ψυχή του με τέτοιο τρόπο, ώστε να αξίζει να ζει στον χρόνο και πέρα από αυτόν¹⁴⁵.

Φαίνεται, λοιπόν, ότι ο ίδιος άνθρωπος είναι ο σκοπός της ζωής και όχι το μέσον για να επιδιωχθεί ο σκοπός της. Το σύνολο της κουλτούρας και της ιστορίας απευθύνεται στον άνθρωπο και όταν γίνεται λόγος για την επίτευξη του οποιουδήποτε σκοπού για την ανθρωπότητα, ο σκοπός είναι για τον άνθρωπο, για χάρη του οποίου οφείλουν να θυσιάζονται όλοι οι άνθρωποι και ο κάθε ένας χωριστά. Ο άνθρωπος αγωνίζεται για τον άνθρωπο και ο ίδιος καρπώνεται τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τις πιθανές θυσίες. Η υλοποίηση του οποιουδήποτε κοινωνικού σκοπού απευθύνεται από τον άνθρωπο στον άνθρωπο, στον εαυτό του δηλαδή, που πραγματώνεται μέσα στην ύπαρξή του και ζει¹⁴⁶.

¹⁴³ Βλ. την υποσημείωση 53 της παρούσας εργασίας και ειδικότερα I. Zavala, «Ο Έσω – Ουναμούνο. Δράση και πάθος δραματικό», σ. 1738.

¹⁴⁴ Βλ. W.T. Young, *Agony, Art, and Community in the Theology of Miguel De Unamuno, Dietrich Bonhoeffer and John MacMurray*, Master Thesis (University of Glasgow, 2014), σ. 6.

¹⁴⁵ Βλ. Μ. Ουναμούνο, *Η αγωνία του Χριστιανισμού*, σ. 40. Πβ. Η. Culpepper, "Immortality and Modern Thought: A Study of Miguel De Unamuno", *Review and Expositor*, 58 (1961), 279-295, σ. 284.

¹⁴⁶ Βλ. Μ. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σσ. 27-28.

Τα συναισθήματα που βιώνει ο άνθρωπος αποτελούν για τον Βάσκο φιλόσοφο κάτι περισσότερο από φυσικές εκδηλώσεις έκφρασης του εσωτερικού του κόσμου, τα θεωρεί ως οντολογικές στιγμές του ανθρώπου, οι οποίες ωριμάζουν και γίνονται τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της ψυχής του. Πράγματι, μπορούν να γίνουν αιώνιες καταστάσεις της ψυχής του ανθρώπου, καθοριστικές για την «επιβράβευση» ή την «τιμωρία» ενός ανθρώπου. Είναι ό,τι πραγματικά γίνεται μέσα στον εαυτό του και τον διαφοροποιεί. Δεν είναι η θεϊκή επιβράβευση ή τιμωρία, αλλά η κρίση που διαμορφώνεται στη συνείδησή του ανθρώπου που συγκροτεί την επιβράβευση ή την τιμωρία του¹⁴⁷.

3.2 Η φιλοσοφική διάσταση της ανθρωπολογίας στον στοχασμό του M. de Unamuno

Η φιλοσοφία αποτελεί το ανθρώπινο προϊόν κάθε φιλοσόφου, το οποίο δεν είναι παράγωγο της σκέψης του, αλλά του ανθρωπισμού του. Ο κάθε φιλόσοφος είναι ένας «άνθρωπος με σάρκα και οστά», ο οποίος απευθύνεται σε άλλους ανθρώπους που έχουν την ίδια φύση με αυτόν. Είτε δε ενεργεί κατά βούληση είτε όχι, φιλοσοφεί όχι μόνο με τον νου αλλά και με τη βούληση, με το αίσθημα, με τη σάρκα και με τα οστά, με όλη την ψυχή και με όλο του το σώμα¹⁴⁸.

Ο φιλόσοφος Unamuno για να αντιμετωπίσει τις εσωτερικές του συγκρούσεις που είχαν τη ρίζα τους στην ατομική συνείδηση και περιελάμβαναν τη χαρακτηριστική υπαρξιακή κατάσταση του φόβου, της ελευθε-

¹⁴⁷ Βλ. H. Culpepper, "Immortality and Modern Thought: A Study of Miguel De Unamuno", σ. 287.

¹⁴⁸ Βλ. M. de Unamuno, *The Tragic Sense of Life*, σ. 48. Ο Unamuno υποδεικνύει τον Immanuel Kant, ως έναν φιλόσοφο που προσπάθησε να εξισώσει τα θρησκευτικά συναισθήματά του με τη λογική θεωρία του και δημιούργησε μια θρησκευτική ή εσχατολογική βάση για την ηθική. Βλ. σχετικά M.R. Candelaria, *The Latino Christ in Art, Literature, and Liberation Theology* (USA: University of New Mexico Press, 2018), σσ. 105-106.

ρίας, της ηθικής επιλογής και του θανάτου, απέρριψε την επιστημονική μεθοδολογία, τα περισσότερα επιχειρήματα της μεταφυσικής, αλλά και τη συστηματική φιλοσοφία και θεολογία και υιοθέτησε τις αρχές του υπαρξισμού¹⁴⁹.

Ο άνθρωπος στη φιλοσοφική θεώρηση του Unamuno είναι κάτι περισσότερο από την ιδέα του ανθρώπου. Η ύπαρξή του είναι βασικότερη και από την ουσία του. Έχει ένα σώμα και μία ψυχή. Ο Unamuno άσκησε κριτική στις μεθόδους των φιλοσόφων, οι οποίοι αντιμετώπισαν τον «άνθρωπο με σάρκα και οστά» ως ένα απλό δημιούργημα στα φιλοσοφικά τους συστήματά. Ένωθε ότι οι φιλόσοφοι που προσπάθησαν να μειώσουν την ανθρώπινη πραγματικότητα σε ένα σύστημα, ίσως υπολόγιζαν την ανθρώπινη ύπαρξη με ορθολογικούς όρους, ωστόσο, φαίνεται ότι κάτι αφαιρέθηκε από τη συμπαγή ανθρώπινη ύπαρξη¹⁵⁰. Οι φιλόσοφοι, κατά τον Unamuno, έπρεπε να ξεκινήσουν με τη συνειδητοποίηση ότι είναι ζωντανοί άνθρωποι και μιλούν σε άλλους ζωντανούς ανθρώπους και πριν προσπαθήσουν να γνωρίσουν την αλήθεια όφειλαν να ερευνήσουν τη δική τους αλήθεια¹⁵¹. Γι' αυτόν τον λόγο, ο Βάσκος φιλόσοφος άσκησε έντονη κριτική στον επιστημονισμό, κατηγορώντας, μεταξύ άλλων, τους θιασώτες του για την πάγια απαίτησή τους για την εξεύρεση συγκεκριμένων λύσεων και την εφαρμογή των επιστημονικών κανόνων σε όλες τις πτυ-

¹⁴⁹ Βλ. σχετικά E.J. Schuster, "Existentialist Resolution of Conflicts in Unamuno", *Kentucky Foreign Language Quarterly*, 8, 3 (1961), 134-139, σ. 134.

¹⁵⁰ Ο Unamuno απέρριπτε μεμονωμένους χαρακτηρισμούς που απέδιδαν οι φιλόσοφοι στην ανθρώπινη ύπαρξη, διότι θεωρούσε ότι αφαιρούσαν κάτι από τη συνολική του ύπαρξη [π.χ. «ζώο πολιτικό» (Αριστοτέλης), «εκφραστής του κοινωνικού συμβολαίου» (Rousseau), "homo economicus" (η Σχολή του Manchester), κ.ά]. Βλ. σχετικά M.A. Cecilia, "The Paradox of Human Life", στο: A.-T. Tymieniecka (ed.), *Analecta Husserliana*, vol. 29: *Man's Self-Interpretation-in-Existence: Phenomenology and Philosophy of Life Introducing the Spanish Perspective* (Netherlands: Springer Science and Business Media, 2006), 18-36, σ. 24

¹⁵¹ Βλ. J. Morgan, *The Tragic Sense of Life. The Philosophy of Miguel de Unamuno*, Master Thesis (Ohio, 1966), σσ. 51-52.

χές της ανθρώπινης ζωής¹⁵². Αντιτιθέμενος στη ντετερμινιστική θεώρηση του επιστημονισμού ότι για κάθε πρόβλημα θα πρέπει κατ' ανάγκη να υπάρχει και μία λύση, ο καθηγητής της Salamanca υποστήριξε ότι ορισμένα προβλήματα δεν έχουν λύση, ειδικά τα προβλήματα της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως, για παράδειγμα, ο θάνατος ή η αθανασία της ψυχής¹⁵³.

Ο Unamuno, έχοντας επίγνωση της λογικής-ορθολογικής διάστασης της ανθρώπινης ύπαρξης, δεν πρότεινε επιπλέον ορθολογικούς τρόπους για την κατανόηση της πραγματικότητας. Ο λόγος αναμφίβολα οφείλει την ύπαρξή του στη γλώσσα, καθώς η δυνατότητα της λεκτικής σκέψης υπάρχει χάρη στην αρθρωμένη γλώσσα, η οποία δημιουργήθηκε από την ανάγκη μετάδοσης της σκέψης¹⁵⁴. Ο ίδιος, θεωρώντας ότι κάθε γλώσσα προσεγγίζει τη λογική, τη χρησιμοποιεί ως εκφραστικό μέσο και μάλιστα επιλέγει έναν φιλοσοφικο-λογοτεχνικό τρόπο, μέσω του οποίου αναδεικνύει όλα τα παράδοξα και τις αντιφάσεις της ανθρώπινης ζωής¹⁵⁵. Η φιλοσοφία του είναι αδιαμφισβήτητα ιδιαίτερη, παράξενη, επηρεασμένη από τις εμπειρίες του και θεμελιωμένη σε μια ανθρωπολογία που μελετά τον άνθρωπο ως ύπαρξη που έχει τη δυνατότητα να σκέφτεται, η σκέψη του όμως είναι αναπόφευκτα συνδεδεμένη με τον υλισμό, τις φυσικές-γίνες διαστάσεις της ύπαρξης, και συνεπώς με την ίδια του τη ζωή¹⁵⁶.

---

¹⁵² Εννοιολογική αποσαφήνιση του «επιστημονισμού» – «επιστημονικού νατουραλισμού» ή «επιστημονικού υλισμού», όπως επίσης ονομάζεται, επιχειρεί, μεταξύ άλλων, ο M. Stenmark [“What is Scientism?”, *Religious Studies*, 33, 1 (1975), 15-32], ο οποίος στην ενδελεχή μελέτη του διερευνά τα όρια εφαρμογής του επιστημονισμού, τη σχέση του με παραδοσιακές θρησκείες όπως είναι ο Χριστιανισμός και διακρίνει τις επιμέρους σημασιολογικές του διαστάσεις (επιστημικός, ρασιοναλιστικός, οντολογικός και αξιολογικός επιστημονισμός).

¹⁵³ Βλ. R. Hughes, “Education and the Tragic Sense of Life: The Thought of Miguel de Unamuno”, *Educational Theory*, 28 (1978), 131-138, σ. 132.

¹⁵⁴ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 44.

¹⁵⁵ Βλ. M.A. Cecilia, “*The Paradox of Human Life*”, σ. 24.

¹⁵⁶ Βλ. S. Borzoni, “Faith and Existence”, στο: J. Biggane and J.J. Mackin (eds.), *A Companion to Miguel de Unamuno* (UK: Tamesis -Boydell and Brewer, 2016), 99-162, σ. 102.

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η βεβαιότητα του θανάτου και η υπαρξιακή ανάγκη για την αθανασία της ψυχής: Αντιφάσεις και αμφιβολίες της ανθρώπινης ύπαρξης

4.1 Ο θάνατος στον φιλοσοφικό στοχασμό του Unamuno: Η πίστη για τη συνέχεια της ανθρώπινης ύπαρξης ενάντια στη «λογική» του θανάτου

Ο Unamuno επιχειρώντας να προσδιορίσει την ύπαρξη του θανάτου και τον τρόπο που επεβλήθη στο ανθρώπινο είδος ως τιμωρία, μας υπενθυμίζει τη βιβλική ιστορία της Γένεσης, στην οποία αναφέρεται ότι ο θάνατος παρουσιάστηκε στον κόσμο εξαιτίας του προπατορικού αμαρτήματος, διότι οι πρωτόπλαστοι εκδήλωσαν την επιθυμία να μοιάσουν στον Θεό, να γίνουν δηλαδή αθάνατοι, γνώστες της επιστήμης του καλού και του κακού, της επιστήμης που χαρίζει την αθανασία¹⁵⁷.

Ο Unamuno μολονότι υποστηρίζει ότι η πίστη για αθανασία είναι παράλογη, επιθυμεί να διατηρήσει τη λογική. Η πίστη δεν είναι η απλή προσχώρηση του νου σε μια αφηρημένη αρχή, η αναγνώριση μιας θεωρητικής αλήθειας, την οποία η βούληση θα περιοριζόταν να προτρέψει τον άνθρωπο να την κατανοήσει. Η πίστη είναι μια δράση θέλησης, είναι η κίνηση της ψυχής στην προσπάθεια εξεύρεσης της πρακτικής αλήθειας, προς ένα υποκείμενο, προς ένα αντικείμενο που επιτρέπει στον άνθρωπο να ζει και όχι μόνο να κατανοεί τη ζωή. Το προσωπικό στοιχείο προσδίδει στην πίστη έναν συγκινησιακό χαρακτήρα διότι εκφράζει αυτό που ελπίζει και προσδοκεί ο άνθρωπος, τη συνέχιση της ύπαρξής του¹⁵⁸. Η πίστη αυτή βρίσκεται αντιμέτωπη με τη λογική, η οποία εκφράζεται στη βεβαιότητα του θανάτου ως γεγονός που μοιραία επέρχεται και διακόπτει την αν-

¹⁵⁷ Βλ. Μ. Unamuno, *Η αγωνία του Χριστιανισμού*, σ. 24.

¹⁵⁸ Βλ. Μ. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 237.

θρώπινη ύπαρξη, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την ύλη της. Ο πόνος που αναδύεται από την υπέρτατη καταστροφή της ύπαρξης, από τον θάνατο, κάνει τον άνθρωπο να ανακαλύπτει τις εσωτερικές του δυνάμεις και μέσα από την πνευματική αγωνία του θανάτου βρίσκει τον Θεό, ο οποίος του διδάσκει την αγάπη, την ίδια τη ζωή. Ανεξάρτητα από τις διδαχές και τα στερεότυπα της λογικής, αυτός είναι, κατά τον Βάσκο φιλόσοφο, ο τρόπος με τον οποίο ο άνθρωπος πρέπει να πιστεύει¹⁵⁹. Πίσω από την ασυμβατότητα της πίστης και της λογικής και τη μεταξύ τους σύγκρουση θεμελιώνεται η πνευματική ζωή του ανθρώπου¹⁶⁰, στη βάση της διαλεκτικής σχέσης πίστης – λογικής, αφού η μία δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς την άλλη, όπως ο θάνατος δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη ζωή.

Το ζήτημα του θανάτου απασχολούσε τον Βάσκο φιλόσοφο σε όλη τη διάρκεια της ζωής του¹⁶¹ και φαίνεται ότι πηγή αυτή της σκέψης ήταν η

---

¹⁵⁹ Βλ. *ό.π.*, σ. 261.

¹⁶⁰ Βλ. *ό.π.*, σ. 145. Βλ. επίσης J.E Evans, *Miguel de Unamuno's Quest for Faith. A Kierkegaardian Understanding of Unamuno's Struggle to Believe* (UK: James Clarke and Co, 2014), σσ. 41-42.

¹⁶¹ Στη διαμόρφωση των φιλοσοφικών απόψεων του Unamuno για τον θάνατο –και όχι μόνο– συνέβαλε η επίδραση που δέχθηκε από την ευρωπαϊκή φιλοσοφία και λογοτεχνία, όπως έχει αναφερθεί και στην παρούσα εργασία, αλλά πιθανώς και από τη σύγχρονη αμερικανική φιλοσοφία. Όπως συνάγεται από την εύρεση συγκεκριμένων βιβλίων στη βιβλιοθήκη του, αλλά και από αναφορές που έκανε ο ίδιος, φαίνεται ότι είχε μελετήσει, μεταξύ άλλων, επιλεγμένα έργα του William James και του George Santayana. Βλ. σχετικά T.M. Inge, "Unamuno's Reading in American Literature", *Hispania*, 54, 1 (1971), 149-154, σσ. 152-153. Ωστόσο, δεν έχει αποσαφηνισθεί εάν ο Βάσκος στοχαστής είχε πράγματι επηρεαστεί ή εάν στην πραγμάτευση συναφών θεματικών όπως η αθανασία, ο θάνατος και η συνείδηση υπάρχει συσχέτιση με τις αντίστοιχες απόψεις των προαναφερόμενων εκπροσώπων της αμερικανικής φιλοσοφικής σκέψης. Συγκεκριμένα, όπως επισημαίνει η M. Alessanri ["Miguel de Unamuno and William James, el gran yanqui", *Inter-American Journal of Philosophy*, 5, 2 (2014), 12-30, σ. 23, η παρουσία του James στο έργο του Unamuno είναι περιορισμένη και εντοπίζεται χρονικά μετά το 1905. Δεν ήταν λίγες οι φορές που ο Unamuno διαφωνούσε με τις συμπερασματικές αποφάνσεις του James, επικροτούσε όμως τον Αμερικανό πραγματιστή για την πραγμάτευση θεμάτων όπως η πίστη, η αθανασία, ο ηρωισμός, η μελαγχολία και η αγιότητα, με τα οποία αναμετρήθηκε ο James στο έργο του *The Varieties of Religious Experience*. Ο Αμερικανο-Ισπανός George Santayana από την άλλη, στη θεώρησή του για το τραγικό είχε εντελώς διαφορετική κατεύθυνση από τον Unamuno. Επιχείρησε να σχηματοποιήσει την έννοια του τραγικού υποστηρίζοντας ότι τα πάντα μέσα στη

τραγική αίσθησή του για τη ζωή και οι εσωτερικές συγκρούσεις που βιώνει¹⁶². Επιπλέον, θεωρείται βέβαιο ότι επηρεάστηκε από τις παραδόσεις της φυλής του, ενώ η φιλοσοφική του αναζήτηση είχε ως κινητήριο δύναμη τη λαχτάρα του για την αθανασία, η οποία εκφράζεται στο σύνολο σχεδόν του έργου του. Ενδεικτικά, σε ένα σονέτο από τη συλλογή του «Ροζάριο των Λυρικών σονέτων» (*Rosario des Sonetos Liricos*), απευθυνόμενος προς τον Σατανά δηλώνει αφοριστικά: «Καταδικασμένος ανεπανόρθωτα είσαι. Τον εαυτό σου δίχως ανάπαυση αγωνίζεσαι να σκοτώσεις»¹⁶³, ενώ στην *Καταχνιά* εκδιπλώνεται ο φιλοσοφικός στοχασμός του Unamuno για τον θάνατο μέσω του διαλόγου του Augusto Pérez με τον σκύλο του: «Αχ, τι ζωή και τούτη, [...] τι ζωή, από τότε μάλιστα που πέθανε η μητέρα μου! Κάθε ώρα μου φαίνεται σπρωγμένη από τις ώρες που προηγήθηκαν. Δεν γνώρισα το μέλλον. Και τώρα που αρχίζω να το διακρίνω, μου φαίνεται πως θ' αλλάξει και θα μου γίνει παρελθόν. Σήμερα σαν και χθες, αύριο σαν και σήμερα. Κοίταξε [...], κοίταξε τη στάχτη που άφησε ο πατέρας μου σε κείνο το σταχτοδοχείο... Αυτή είναι η αποκάλυψη της αιωνιότητας. Όταν ο άνθρωπος μένει μόνος και κλείνει τα μάτια στο μέλλον, στο όνειρο, του παρουσιάζεται το τρομακτικό χάος της αιωνιότητας». Η αιωνιότητα δεν είναι το μέλλον. Όταν ο άνθρωπος πεθάνει, τότε ξεκινά να βαδίζει προς το παρελθόν και έτσι ξετυλίγοντας το κουβάρι του πεπρωμένου του,

---

φύση παρουσιάζουν μια τραγικότητα μόνο σε ό,τι αφορά τη μοίρα τους και επομένως η ύπαρξη ή καλύτερα τα υποκείμενα στην ύπαρξή τους χάνουν το χαρακτηριστικό του τραγικού, θεώρηση που διαφοροποιεί τον Santayana από τον Unamuno και τον τρόπο που ο Βάσκος φιλόσοφος προσλαμβάνει το τραγικό αίσθημα της ζωής. Βλ. G. Santayana, "Carnival", στο: *Soliloquies in England and Later Soliloquies* (London: Constable, 1922), σ. 142 ενώ για μια συγκριτική μελέτη της έννοιας του τραγικού στον Unamuno και τον Santayana, βλ. ενδεικτικά J. Anton, "Santayana, Unamuno, and the Concept of the Tragic", *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 45, 4 (2009), 689-706.

¹⁶² Βλ. S. Garofalo, "The Tragic Sense in the Poetry of Leopardi and Unamuno", *Symposium: A Quarterly Journal in Modern Literatures*, 26, 3 (1972), 197-211, σ. 208.

¹⁶³ Βλ. Ι. Ιατρίδη, «Ο Ουναμόνο και η ποίηση», σ. 1755.

πορεύεται προς το τίποτα, χωρίς ποτέ να φτάνει σ' αυτό, αφού και αυτό ποτέ δεν υπήρξε¹⁶⁴.

Στο βασικό φιλοσοφικό έργο του *Το τραγικό αίσθημα της ζωής* ο Unamuno διατυπώνει την άποψη ότι ο άνθρωπος είναι ένα ζώο νεκροφύλακας, διότι φυλάει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τους νεκρούς του, δίχως να τους εγκαταλείπει στην ακηδία της γόνιμης γης. Η ανάγκη αυτή του ανθρώπου πηγάζει από τη σπουδή που έχει η συνείδηση προκειμένου να απομακρυνθεί από τον ίδιο της τον αφανισμό. Η εν λόγω λατρεία, όχι του θανάτου, αλλά της αθανασίας αποτελεί, για τον Βάσκο φιλόσοφο προϋπόθεση για τη δημιουργία και τη συντήρηση των θρησκειών¹⁶⁵. Φαίνεται, άλλωστε, και στον χριστιανισμό, ότι ο άνθρωπος αντί για την αιώνια ζωή του Χριστού, που περιορίζεται στην ανάγκη για μια ζωή μέσα στη συλλογική χριστιανική συνείδηση, οραματίζεται και προσδοκεί πιθανότατα την εξασφάλιση της δικής του προσωπικής πνευματικής και σωματικής ανάστασης¹⁶⁶.

Ο άνθρωπος θέλει να εξασφαλίσει την αθανασία, να διαιωνίσει το όνομα και τη δόξα του και στη βάση αυτής της επιθυμίας του αρχίζει τον αγώνα του για να επιβιώσει με κάθε τρόπο μέσα στη μνήμη των άλλων ανθρώπων και των μεταγενέστερων, έστω και φαινομενικά¹⁶⁷. «... αν υπήρχε Θεός εγγυητής της προσωπικής μας αθανασίας, τότε θα υπήρχαμε

¹⁶⁴ Βλ. Μ. ντε Ουναμούνο, *Καταχνιά*, σ. 57.

¹⁶⁵ Βλ. Μ. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σσ. 62-63. Παρά την ενίοτε συγκρουσιακή σχέση ανάμεσα στη φιλοσοφία και τη θρησκεία, εν τούτοις έχουν μια αμοιβαία αλληλεξάρτηση, καθώς δεν υφίσταται θρησκεία χωρίς ορισμένη φιλοσοφική βάση, ούτε φιλοσοφία χωρίς θρησκευτική βάση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα για τον Unamuno είναι ότι ο χριστιανισμός και η ανορθολογική πεποίθηση ότι ο Χριστός αναστήθηκε, έτσι ώστε να αναστήσει τον άνθρωπο, διασώθηκε από τον ορθολογιστικό ελληνικό πολιτισμό και αντιστρόφως. Χωρίς τον χριστιανισμό η Αναγέννηση θα ήταν αδύνατη και χωρίς το Ευαγγέλιο, τον Απόστολο Παύλο, οι λαοί του Μεσαίωνα δεν θα είχαν κατανοήσει ούτε τον Αριστοτέλη, ούτε τον Πλάτωνα. Για το θέμα αυτό βλ. σχετικά Μ. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σσ. 146, 148.

¹⁶⁶ Βλ. *ό.π.*, σσ. 99-100.

¹⁶⁷ Βλ. *ό.π.*, σσ. 75-76.

κι εμείς οι ίδιοι αληθινά. Αν όχι δε, όχι!», είναι η αγωνιώδης φράση με την οποία ο Unamuno τελειώνει το σονέτο του «Ο επιτάφιος του άθεου», υποστηρίζοντας ότι αυτή η άγνωστη βουλή του Θεού που εκφράζεται στην ειμαρμένη, αυτή η αμφιβολία για την ίδια μας τη σωτηρία είναι στο βάθος η αβεβαιότητα, η οποία μαζί με την απελπισία συνιστά το θεμέλιο της πίστης ότι ενδέχεται η ανθρώπινη ύπαρξη να συνεχίσει την πορεία της¹⁶⁸.

4.2 Η πάλη της ανθρώπινης ύπαρξης για την κατάκτηση της αθανασίας της ψυχής

Το ορατό σύμπαν, κατά τον Unamuno, το οποίο είναι γέννημα του ενστίκτου της αυτοσυντήρησης δείχνει στενό και «φυλακίζει» την ανθρώπινη ψυχή. Η λαχτάρα του Βάσκου φιλοσόφου για αθανασία της ψυχής συμπυκνώνεται στη φράση του «το να μην είμαι το παν και για πάντα είναι σαν να μην υπάρχω, ή τουλάχιστον, να είμαι όλος ο εαυτός μου και να είμαι για πάντα. Το να είμαι δε όλος ο εαυτός μου ισοδυναμεί με το να είμαι όλοι οι άλλοι. Όλα ή τίποτα.»¹⁶⁹. Το ζήτημα της αθανασίας της ψυχής φαίνεται ότι δεν ταλάνιζε τον Βάσκο φιλόσοφο μόνο υπαρξιακά, ή θεολογικά, αλλά και φιλοσοφικά, γι' αυτό και αναζήτησε αρχικά την αλήθεια για την αθανασία στον ρασιοναλισμό. Όταν όμως διαπίστωσε ότι η δύναμη της ανθρώπινης λογικής δεν μπορεί να εκφράσει την άφατη, ενστικτώδη ανθρώπινη επιθυμία για αυτοσυντήρηση και διαίωνιση, τη λαχτάρα για αιώνια ζωή, προσπάθησε να αναζητήσει απαντήσεις στον ανορθολογισμό, υποθέτοντας ότι ο άνθρωπος είναι λογικός μέσα στον ανορθολογισμό του, με ενστικτώδεις ορμές και μια αιώνια ψυχή¹⁷⁰. Ο Unamuno απορρί-

¹⁶⁸ Βλ. ό.π., σσ. 156-157.

¹⁶⁹ Βλ. ό.π., σ. 60.

¹⁷⁰ Βλ. C. Anyadubalu, "Human Existential Desire for Immortality in Unamuno's Perspective", σ. 53. Στην εν λόγω μελέτη, ο συγγραφέας επιχειρώντας να προσεγγίσει ερμηνευτικά το ζήτημα της αθανασίας της ψυχής προτείνει, σε διαφορετική κα-

πτοντας τον υλισμό αποδέχεται και διεκδικεί την αθανασία, την επιβίωση, κατά κάποιο τρόπο, της ατομικής συνείδησης έναντι του θανάτου¹⁷¹. Στη βάση του συλλογισμού του ότι ψυχή και ζωή συνιστούν μια ενότητα¹⁷² και η ψυχή είναι αιώνια, αναζητεί αποδείξεις και για την αιωνιότητα της ζωής¹⁷³.

Αιωνιότητα, για τον Unamuno, είναι αυτό που οι άνθρωποι αποκαλούν έρωτα, αυτός που αγαπά τον άλλο θέλει να διαιωισθεί μέσα από αυτόν. Ότι δεν είναι αιώνιο, δεν είναι πλέον πραγματικό¹⁷⁴, γι' αυτό η σωτηρία της ψυχής του ανθρώπου ερμηνεύεται από τον Βάσκο φιλόσοφο ως πάλη για την κατάκτηση της αθανασίας του και στο σημείο αυτό έγκειται εκ νέου το τραγικό αίσθημα της ζωής. Ο άνθρωπος χρησιμοποιεί όλη τη γνώση του στον αγώνα της διατήρησης της ζωής του, και σ' αυτή ακριβώς την επιθυμία του εδράζονται όλες οι εν ζωή πράξεις του. Η ζωή ενός προσώπου σε αγωνία είναι μια ζωή συνεχούς αγώνα, ενός αγώνα ακόμη και κατά της ζωής της ίδιας, εναντίον του θανάτου¹⁷⁵. Ο Unamuno επιθυμεί την επιβίωση της ατομικής ύπαρξης και αντιλαμβάνεται την αθανασία της δικής του ύπαρξης ως αποτέλεσμα ενός συνεχούς αγώνα, προς τον

τεύθυνση από τον Unamuno, να αναζητηθεί η αλήθεια μέσω ενός συνδυαστικού μοντέλου ρασιοναλισμού και ανορθολογισμού.

¹⁷¹ Βλ. J.E. Evans, *Unamuno and Kierkegaard: Paths to Selfhood in Fiction*, σ. 110.

¹⁷² Βλ. J. Marias, *Miguel De Unamuno*, trans. by F.M. Lopez-Morillas (Cambridge: Harvard University Press, 1966), σ. 25.

¹⁷³ Ενδεικτικό της επιθυμίας του Unamuno για την αιωνιότητα της ζωής, είναι το γεγονός ότι βασική νοητική ενασχόλησή του, ειδικά κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών της ζωής του, ήταν η ιδέα της «ανα-δημιουργίας μέσα σε άλλους», η νίκη δηλαδή επί του θανάτου μέσω της δημιουργίας λογοτεχνικών φιγούρων και φιλοσοφικών σκέψεων, οι οποίες ζουν τη δική τους «ζωή» μετά τον θάνατο του συγγραφέα. Βλ. σχετικά M.J. Valdés, *Death in the literature of Unamuno* (USA: University of Illinois Press, 1964), σ. 128· πβ. J. Palley, "Death in the Literature of Unamuno", *Symposium: A Quarterly Journal in Modern Literatures*, 20, 3, (1966), 283-285, σσ. 283-284.

¹⁷⁴ Βλ. M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 60.

¹⁷⁵ Βλ. A.M. Gallegos, *An Examination of Miguel De Unamuno's Thought Concerning Pauline Theology Seen in the Light of Modern Scripture Studies*, σ. 42.

οποίο παρακινεί τον άνθρωπο να μετέχει¹⁷⁶. Εν τέλει όμως, ο φόβος της οριστικής απώλειας της ανθρώπινης ύπαρξης του καθιστά τη ζωή ελκυστική ενώ, σε πλήρη αντίφαση, η ελπίδα της εμπίωσης και μιας άλλης ζωής προκαλεί στον άνθρωπο μίσος για τον παρόντα βίο¹⁷⁷. Το βασανιστικό συναίσθημα της αβεβαιότητας για την ύπαρξη της μεταθανάτιας ζωής και της αθανασίας της ψυχής ταλαντεύει την ανθρώπινη επιθυμία για τη συνέχιση της ύπαρξης. Διότι ακόμη και αν καταφέρει ο άνθρωπος να υπερνικήσει τη λογική που του υποδεικνύει ότι η ψυχή δεν είναι παρά μια λειτουργία του υλικού σώματος, του απομένει να φανταστεί σε τι μπορεί να συνίσταται μια αθάνατη και αιώνια ζωή της ψυχής. Σε αυτή την περιπτώση, οι αντιφάσεις και οι παραλογισμοί πολλαπλασιάζονται με αποτέλεσμα, όπως επισημαίνει ο Unamuno, ο άνθρωπος να διατρέχει τον κίνδυνο να φτάσει στο σημείο να συμφωνήσει με τον Kierkegaard ότι αν η θνητότητα της ψυχής είναι φοβερή, το ίδιο είναι και η αθανασία της¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Βλ. J.E. Evans, *Unamuno and Kierkegaard: Paths to Selfhood in Fiction*, σ. 110.

¹⁷⁷ Βλ. C. Anyadubalu, "Human Existential Desire for Immortality in Unamuno's Perspective", σ. 54. Ο συγγραφέας προφανώς έχει κατά νου την άποψη του Unamuno ότι ενώ αρχικά η σκέψη για τη θνητότητα γεμίζει γρήγορα με αγωνία τον άνθρωπο, τελικά καταλήγει να τον ενδυναμώνει. Βλ. σχετικά M. de Unamuno, *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, σ. 64.

¹⁷⁸ Βλ. *ό.π.*, σ. 158. Θα μπορούσε ίσως ο εν λόγω συλλογισμός του Unamuno να συσχετισθεί με τη σωκρατική θέση για την «ἐπιμέλειαν τῆς ψυχῆς», ως κανόνα του βίου που αναπτύσσει ο Πλάτων στον *Φαίδωνα*. Ο Σωκράτης, συγκεκριμένα, τονίζει ότι εάν η ψυχή είναι πράγματι αθάνατη, έχει ανάγκη από φροντίδα, όχι μόνο καθόλη τη διάρκεια της ζωής, αλλά για πάντα. Διότι εάν ο θάνατος είναι απαλλαγή από τα πάντα, θα ήταν αναπάντεχη τύχη για τους κακούς να απαλλαγούν από το σώμα τους και από την κακία τους συνάμα και από την ψυχή τους. Αφού όμως είναι αθάνατη, δεν υπάρχει γι' αυτή άλλος τρόπος να αποφύγει τα δεινά, ούτε σωτηρία, παρά να γίνει όσο μπορεί καλύτερη. Βλ. Πλάτ., *Φαίδ.*, 107c-107d.

ΚΡΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η πολιτική κρίση της Ισπανίας, ως αποτέλεσμα των εμφύλιων πολέμων που ταλάνισαν τη χώρα, επηρέασε την κοινωνική και οικονομική ζωή των πολιτών της, οι οποίοι βίωναν την πολιτική ανασφάλεια, αλλά και τη βαθύτερη κρίση των αξιών στον καθημερινό τους βίο. Σε αυτή την ταραγμένη περίοδο έζησε ο Unamuno, ο οποίος αναπόφευκτα έγινε αποδέκτης των πολλαπλών αναταράξεων που διαμόρφωσαν τη σκέψη του και αποτυπώθηκαν στο έργο του με τη μορφή ενός τραγικού αισθήματος για τη ζωή που εκφράζεται με συναισθήματα αγωνίας και με όρους πάλης και εσωτερικών αντιφάσεων, τις οποίες θεωρεί τόσο απαραίτητες στη ζωή όσο και το παράδοξο.

Το τραγικό αίσθημα της ζωής είναι για τον Unamuno η αγωνία της ίδιας του της ύπαρξης, η οποία έρχεται αντιμέτωπη με μια σειρά προκλήσεων, όπως είναι η βούλησή του να υπάρχει αλλά και η αμφιβολία του εάν αυτή η βούληση θα συνεχίσει να υφίσταται. Οι αντιφάσεις αποτελούν τη βάση μιας διαλεκτικής διαδικασίας, την οποία αποδέχεται ο Βάσκος φιλόσοφος και γι' αυτόν τον λόγο κινείται ανάμεσα σε αντιθετικά ζεύγη, τα οποία συναποτελούν την πρωταρχική πηγή για το τραγικό αίσθημα της ζωής. Ο Unamuno αναγνωρίζει στην έννοια «άνθρωπος» ένα πρόσωπο γεμάτο αντιφάσεις, που άλλοτε εκφράζεται με το μυαλό του και άλλοτε με την καρδιά του και βρίσκεται αντιμέτωπος με το μυστήριο του τελικού του πεπρωμένου, την αθανασία της ανθρώπινης ψυχής.

Το φαινόμενο του τραγικού, η θέση του ανθρώπου στον κόσμο, η γνώση, ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή, το αιώνιο μέσα στον άνθρωπο φαίνεται ότι απασχόλησαν έντονα τη φιλοσοφική σκέψη του Βάσκου στοχαστή και αποτυπώθηκαν τόσο στο φιλοσοφικό όσο και στο λογοτεχνικό του έργο.

Στον πυρήνα της φιλοσοφικής σκέψης του, ο Unamuno θέτει τον άνθρωπο, ο οποίος αποτελεί το πρωταρχικό αντικείμενο της διανοητικής του εξέλιξης. Το ανθρώπινο ον έχει την πεποίθηση ότι ήρθε στον κόσμο για να ζήσει και γι' αυτόν τον λόγο δεν μπορεί να αποφύγει τη βασανιστική σκέψη για την κατάκτηση της αιωνιότητας, της χρονικής δηλαδή προέκτασής του στο άπειρο. Η πίστη για συνέχιση της ανθρώπινης ύπαρξης στο διηνεκές συγκρούεται με τη λογική στη βάση της παραδοχής του θανάτου ως ενός γεγονότος που συμβαίνει. Η λογική του είναι προϊόν της σκέψης του και το ανθρώπινο ον για τον Βάσκο φιλόσοφο σκέφτεται επειδή υπάρχει, κατά παράφραση της καρτεσιανής ρήσης *cogito ergo sum*. Η αναπόφευκτη, όμως, αποτυχία του ανθρώπου να συμφιλιώσει την πίστη με τη λογική, του δημιουργεί ένα αίσθημα τραγικό, ένα αίσθημα βαθιάς απελπισίας, το οποίο για τον Unamuno είναι ταυτόσημο με τη συνείδηση της ζωής, καθώς στην έννοια της συνείδησης αποτυπώνεται μια γενική αντίληψη για την ίδια τη ζωή και το σύμπαν.

Η συνείδηση αφορά στην ψυχική ή πνευματική φύση ενός ατόμου, χωρίς να παραγνωρίζεται η φυσική πλευρά του ανθρώπου και κατ' αναλογία και η φυσική φύση της συνείδησης. Η συνείδηση αποτελεί την ψυχική φύση ενός ατόμου και διακρίνεται από τον εαυτό του, όπως το άπειρο με το περατό. Ως εκ τούτου, η έννοια του εαυτού για τον Unamuno αφορά στην πεπερασμένη έκταση που καταλαμβάνει ένας άνθρωπος με σάρκα και οστά ενώ η συνείδηση ταυτίζεται ουσιαστικά με τον ψυχικό και πνευματικό κόσμο. Ο Unamuno φαίνεται να είναι δυϊστής, όχι όμως με την παραδοσιακή έννοια. Διακρίνει τις πνευματικές διεργασίες (σκέψεις, πεποιθήσεις, συναισθήματα, ανησυχίες, προσδοκίες) από τις φυσικές-σωματικές λειτουργίες, θεωρεί όμως ότι αυτές δεν υφίστανται μεμονωμένα, αλλά υπάρχουν στο συνειδητό ή ασυνειδητό μέρος. Η ψυχή, επομένως, αποτελεί για τη λογική μια διαδοχή συνειδησιακών καταστάσεων, οι οποίες είναι συντονισμένες μεταξύ τους. Ψυχή και ζωή συνιστούν μια ενότητα και

παραδεχόμενος ο Unamuno ότι η ψυχή είναι αιώνια, αναζητεί αποδείξεις και για την αιωνιότητα της ζωής. Ο άνθρωπος θέλει να εξασφαλίσει την αθανασία, να διαιωνίσει την ύπαρξή του και στη βάση αυτής της επιθυμίας του αρχίζει τον αγώνα του για να επιβιώσει με κάθε τρόπο μέσα στη μνήμη των άλλων ανθρώπων και των μεταγενέστερων, έστω και φαινομενικά.

Η διατήρηση της ατομικής συνείδησης μετά θάνατον και το ερώτημα για το τι υπάρχει μετά τη ζωή αποτελούν τον σπαραγμό της ανθρώπινης συνείδησης. Η σκέψη του Unamuno εμφορείται κατ' αυτόν τον τρόπο από συναισθήματα χαρακτηριστικά της θρησκευτικής και φιλοσοφικής αγωνίας του, τα οποία αποτυπώνονται στο έργο του, άλλοτε έντονα, δηλωτικά του ανθρώπινου πάθους και άλλοτε υπερτονισμένα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε η θρησκευτικότητά του να διακρίνεται από την προσωπική του πίστη.

Ο Βάσκος στοχαστής χρησιμοποιεί την ποίηση και τη λογοτεχνία ως εναλλακτικούς τρόπους έκφρασης των φιλοσοφικών του ιδεών και στις αφηγήσεις του θέτει τη συνείδηση ως βασικό άξονα του έργου του, γύρω από την οποία περιστρέφονται και αναδύονται τα σημαντικά υπαρξιακά ερωτήματά του. *Η Καταχνιά*, *Η θεία Τούλα*, ο *Άβελ Σάντσεθ* αποτελούν τους ενδεικτικούς λογοτεχνικούς αρμούς με τη συνείδηση, όπως αυτή προσλαμβάνεται από τον Unamuno και μελετάται μέσω των χαρακτήρων των ηρώων του, οι οποίοι φανερώνουν βαθμιαία τις εσωτερικές τους ανησυχίες.

Η φαντασία και η αφήγηση αποτελούν τα μέσα που επιτρέπουν στον συγγραφέα να συλλάβει τη ζωή στη βαθιά της πραγματικότητα, στη ροή της, να φτάσει στα βάθη της ψυχής και να προπορευτεί με τη φαντασία στον θάνατο, προκειμένου να προσπαθήσει να ανακαλύψει το μυστικό του. Αυτή η προσπάθεια είναι πρόδηλη στη λογοτεχνική δομή των μυθιστορημάτων του, τα οποία είναι συνήθως σύντομα και γρήγορα εναλλασ-

σόμενα στη δραματική τους δράση. Οι ιδέες του είναι πάντα συγκινησιακά φορτισμένες και, αντίστροφα, η συγκίνηση, ο λυρισμός της ποίησής του, είναι το αποτέλεσμα της πατριωτικής, πνευματικής και θρησκευτικής του αγωνίας.

Στα έργα του Βάσκου συγγραφέα περιγράφεται ένας άνθρωπος, ο οποίος επιβεβαιώνοντας την προσωπική του συνείδηση, επιβεβαιώνει τον άνθρωπο, επιβεβαιώνει τον πραγματικό ανθρωπισμό και έτσι επιβεβαιώνει τη συνείδηση. Διότι η μόνη συνείδηση που διαθέτουμε είναι εκείνη του ανθρώπου και ο κόσμος υπάρχει για τη συνείδηση. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το αίσθημα του σκοπού δεν γεννιέται παρά μόνο εκεί που υπάρχει συνείδηση. Συνείδηση και σκοπός συνιστούν στο βάθος ένα και το αυτό πράγμα. Κοντολογίς, ο τραγικός αγώνας του ανθρώπου για τη σωτηρία, όλη αυτή η αθάνατη επιθυμία για αθανασία δεν είναι τίποτε άλλο από την πάλη για τη συνείδηση.

Η συνείδηση, η ζωή και ο θάνατος, συνδέονται επομένως στη σκέψη του Unamuno, μέσα από ένα πλέγμα αντιφάσεων και αντιθέσεων. Άλλωστε ο τρόπος στοχασμού του Βάσκου συμπλέκεται με την αντίφαση, την οποία θεωρούσε εγγενές στοιχείο της ύπαρξης του ανθρώπου, διότι η διαλεκτική κίνηση του ανθρώπινου πνεύματος σε δύσβατους και αντιφατικούς κόσμους μορφοποιεί συναισθηματικά τον άνθρωπο και επιβεβαιώνει τον ιδιαίτερο ατομικό χαρακτήρα του.

Ο Unamuno αντιλαμβανόμενος ότι η εμμονή και η σταθερότητα σε παραδοσιακές αντιλήψεις δυσχεραίνουν την προσπάθεια του ανθρώπου να υπερβεί τα όριά του, ώστε να κατακτήσει την αιωνιότητα, επιλέγει να διεκδικήσει το δικαίωμά του στην αθανασία, υιοθετώντας νέες αντιλήψεις που βασίζονται στην πίστη του για τη συνέχιση της ύπαρξης. Πρόκειται για μια αποστολή καθαρά ανθρώπινη που αφορά κάθε φορά τον συγκεκριμένο άνθρωπο με σάρκα και οστά. Ο θάνατος τρομάζει αφενός τον Βάσκο, αφετέρου όμως αποτελεί το κάλεσμα για μια ζωή γεμάτη αγώνα

και δράση. Σε αυτόν τον αγώνα φαίνεται ότι η συνείδηση παρέχει το στήριγμα στον φιλόσοφο, το οποίο προέρχεται από την πίστη του στον Θεό. Πρόκειται ωστόσο για μια πίστη που είναι συνυφασμένη με την αβεβαιότητα που δεν καταλήγει πάντα σε οριστικά και βέβαια πορίσματα. Η συνείδηση ενώνεται με το θείο δημιουργώντας μια σχέση προσωπική και μυστηριακή. Αυτή η αγωνιώδης σχέση με τον Θεό παρέχει ζωτικό χώρο στον Unamuno προκειμένου να βιώσει την αυθεντικότητα και τη γνησιότητά του.

Με τη συνειδητοποίηση της πίστης ο άνθρωπος συνειδητοποιεί το υπαρξιακό του είναι και αντιστέκεται στον θάνατο. Η εναγώνια αναζήτηση του Θεού λειτουργεί ως εγγύηση της αθανασίας του, διότι η βαθιά συνείδηση μιας ιδιαίτερης πρόνοιας, ενός οικουμενικού πνεύματος, του χαράσσει την ίδια του τη μοίρα. Ο διαρκής αυτός συνειδησιακός αγώνας του ανθρώπου εξυψώνει τη ζωή μέσα στη δυσκολία της. Ο Βάσκος επιλέγει τον χώρο της δράσης και της πάλης προκειμένου να υπερτονίσει τα ανθρώπινα στοιχεία του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η συνείδηση γίνεται ο χώρος του προσωπικού μαρτυρίου, της παθιασμένης εναγώνιας ενατένισης μιας ύπαρξης που νοηματοδοτείται μέσα από δοκιμασίες, οι οποίες αρκετές φορές είναι επίπονες. Η συνείδηση τελικά αναλαμβάνει έναν πολλαπλά λειτουργικό ρόλο, επιθετικό και αμυντικό. Ανοίγει από τη μια μεριά νέες προοπτικές και παράλληλα, με την εκδίπλωση της φαντασίας, ξεκλειδώνει καινούργιες πραγματικότητες, ονειρεύεται το αθάνατο ενάντια στο πεπερασμένο και αποτελεί πηγή διαρκούς προβληματισμού και ανησυχιών με στόχο την ύπαρξη του συγκεκριμένου ανθρώπου.

Το τίμημα για τη συνείδηση φαντάζει σημαντικό, καθώς η συνείδηση σε αυτή την αναζήτηση έρχεται αντιμέτωπη με δραματικές εκδοχές της ζωής, κονιορτοποιείται πολλές φορές απέναντι στο απροσδόκητο και αδυνατεί να δώσει οριστικές απαντήσεις σε δύσκολα ζητήματα. Για τον Unamuno όμως αυτό το τίμημα φαίνεται ότι είναι απαραίτητο προκειμένου

μέσα από την αντιφατική αυτή κίνηση της συνείδησης να πραγματώσει ο άνθρωπος την αποστολή που ταιριάζει στη φύση του. Ο μόνος δρόμος που είναι αντάξιος του ανθρώπου είναι ο δρόμος του παθιασμένου αγώνα. Η αγωνιώδης αυτή στάση του Unamuno μπορεί τελικά να αποτελέσει οδηγό για τον κάθε άνθρωπο της κάθε εποχής που ταλανίζεται από δυσκολίες οποιαδήποτε μορφής και αναζητά το βαθύτερο νόημα της ύπαρξής του.

Ο Unamuno χρησιμοποιώντας τη διαλεκτική γλώσσα παρακινεί τον άνθρωπο να αναστοχάζεται στο διηνεκές το τραγικό αίσθημα της ζωής του, τη συνείδησή του, υπό όρους αντίφασης. Γι' αυτόν τον λόγο η φιλοσοφία του δεν αποτελεί ένα στατικό φιλοσοφικό σύστημα, μια εσχατολογία ή μια προσπάθεια ρασιοναλιστικής ερμηνείας του κόσμου, αλλά μια δυναμική αλήθεια για τον αγώνα της ανθρώπινης ύπαρξης να διατηρηθεί στο παρόν και να επεκταθεί στο άπειρο.

Ο Βάσκος στοχαστής δεν ενδιαφέρεται για θεωρίες περί κοσμικής ενέργειας που υφίσταται και πέραν του θανάτου. Στη βάση της κοινής ανάγκης όλων των ανθρώπων να έχουν την ατομική τους συνείδηση μέσω της υπέρτατης συνείδησης του Θεού, επιθυμεί την επιβίωση της ατομικής ύπαρξης και θεωρεί ηθική του υποχρέωση να αφυπνίσει τον άνθρωπο για την πραγματικότητα και το αναπόφευκτο του θανάτου, επισημαίνοντας παράλληλα την ανάγκη της συνεχούς πάλης για επιβίωση, προκειμένου να αποκτήσει νόημα η ίδια η ζωή. Η φιλοσοφία του Unamuno αποτελεί επομένως πρόταση και συνάμα πρόκληση για τον κάθε άνθρωπο να στοχαστεί για το νόημα της ζωής του. Στόχος του δεν είναι να προσφέρει έναν έτοιμο «οδηγό ζωής», αλλά να κινητοποιήσει το ενδιαφέρον του ανθρώπου, ώστε μόνος του να αποσαφηνίσει την αλήθεια μέσα στην οποία ζει, να βελτιώσει τις συνθήκες της ζωής του, να κατανοήσει την ύπαρξή του και να δημιουργήσει κατ' αυτόν τον τρόπο ένα μοντέλο αυθεντικής ύπαρξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

A. Πηγές

- Αριστοτέλης, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Βιβλίο Α', μτφρ.: Β. Κάλφας, επιμ. Δ.Δ. Λυπουρλής, Θ.Γ. Μαυρόπουλος, Κ. Ζήτρος (Θεσσαλονίκη: Ζήτρος, 2014).
- Bergson, H., *Τα άμεσα δεδομένα της συνείδησης*, μτφρ: Κ. Παπαγιώργης (Αθήνα: Εκδ. Καστανιώτη, 1998).
- Kierkegaard, S., *Η Επανάληψη*, εισ. – μτφρ., σχόλ.: Σ. Σκοπετεέα (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση, 1977).
- Nietzsche, F., *The Birth of Tragedy and the Genealogy of Morals*, trans. by F. Golffing (New York: Doubleday Anchor Books, 1956).
- Ortega y Gasset, J. *Toward a Philosophy of History*, trans. by H. Weyl (New York: Norton, 1941).
- Πλάτων, *Φαίδων*, *Εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια*, μτφρ.: Ε. Παπανούτσος (Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, 1939).
- Pascal, B., *Pensées*, ed.: L. Brunschvicg, Vol. II, Sec. IV, no 277 (Paris: Hachette, 1904).
- Santayana, G., "Carnival", στο: *Soliloquies in England and Later Soliloquies* (London: Constable, 1922).
- Sartre, J.-P., *Existentialism is a Humanism*, ed. Gary Foster (New York: World Publishing Company, 1946).
- Scheler, M., *Gesammelte Werke*, Bd. 9: *Späte Schriften* (Bern/München, 1986).
- , "On the Tragic", trans. B. Stambler, στο: R.W. Corrigan (ed.), *Tragedy: Vision and Form* (San Francisco: Chandler Publishing Company, 1965).

- Spinoza, B. de, *Ethics*, trans. by W.H. White (Chicago: University of Chicago Press, 1952).
- Unamuno, M. de [Ουναμούνο Μ. ντε], *Η θεία Τούλα*, μτφρ.: Κ. Παλαιολόγος (Αθήνα: Gutenberg, 2017).
- , *Selected Works of Miguel de Unamuno*, vol. 3: “Our Lord Don Quixote”, ed.: A. Kerrigan, intr.: W. Starkie (USA: Princeton University Press, 2015).
- , *Άγιος Μανουήλ, ο μάρτυρας – Η θεία Τούλα*, μτφρ.: Τ. Ψάρρης, επιμ.: Μ. Κατσοπούλου (Αθήνα: Vakxikon.gr, 2014).
- *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*, μτφρ.: Η.Π. Νικολούδης (Αθήνα: Printa, 1993).
- , *Άβελ Σάντσεθ* (Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων, 1993).
- , *Η αγωνία του Χριστιανισμού*, μτφρ.: Ι. Ιατροίδη (Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων, 1970).
- , *Καταχνιά*, μτφρ.: Ι. Ιατροίδη (Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων, 1964).
- , *Perplexities and Paradoxes*, trans. by S. Gross (New York: Philosophical Library, 1945).
- , *The Tragic Sense of Life*, trans. by J.E. Crawford Fitch (New York: Dover Publications, Inc., 1954).
- , *Three Exemplary Novels and a Prologue*, trans. by A. Flores (New York, 1930).

B. Δευτερεύουσα Βιβλιογραφία

- Alessandri M.A., "Miguel de Unamuno and William James, el gran yanqui", *Inter-American Journal of Philosophy*, 5, 2 (2014), 12-30.
- , *Flesh and Bone: Unamuno's "Quixotism" as an Incarnation of Kierkegaard's "Religiousness a"*. Dissertation (USA: The Pennsylvania State University, 2010).
- Anton, J., "Santayana, Unamuno, and the Concept of the Tragic", *Transactions of the Charles S. Peirce Society*, 45, 4 (2009), 689-706.
- Anyadubalu, C., "Human Existential Desire for Immortality in Unamuno's Perspective", *Global Journal of Human Social Science Arts and Humanities*, 12, 4 (2012), 52-60.
- Ardila, J.A.G., "The Origin of Unamuno's Mist: Unamuno's Copy of Kierkegaard's Diary of the Seducer", *Modern Philology*, 109 (2011), 135-143.
- Basdekis, D., "Rationalism in Unamuno and in Ortega's 'Tema de Nuestro Tiempo'", *Romance Notes*, 5, 2 (1964), 118-123.
- Bellón, J.L., "Bourdieu's Field and the Critical Minefield of the 1898 Generation", στο: H. Buffery and S. Davis (eds.), *Reading Iberia: Theory/History/Identity* (UK: Peter Lang, 2007), 43-60.
- Benitez, M.A., "Miguel de Unamuno's Quest for Fulfillment", *Peabody Journal of Education*, 45, 6 (1968), 335-339.
- Blanco-Aguinaga, C., "'Authenticity' and the Image", στο: J.Rubia Barcia and M.A. Zeitlin (eds.), *Unamuno: Creator and Creation* (Los Angeles: University of California Press), 48-71.

- Borzoni, S., "Faith and Existence", στο: J. Biggane and J.J. Mackin (eds.), *A Companion to Miguel de Unamuno* (UK: Tamesis -Boydell and Brewer, 2016), 99-162.
- Βουτσά, Στ., «Νίκος Καζαντζάκης και Μιγκέλ δε Ουδαμούνο: Στοχαστές του Ευρωπαϊκού Νότου», *Το Δέντρο*, 155-156 (2007).
- Burchard, M., *Alienation in the Philosophical and Literary Works of Miguel de Unamuno y Jugo*. Master Thesis (San José State University, 1990).
- Candelaria, M.R., *The Latino Christ in Art, Literature, and Liberation Theology* (USA: University of New Mexico Press, 2018).
- Cecilia, M.A., "The Paradox of Human Life", στο: A.-T. Tymieniecka (ed.), *Analecta Husserliana*, vol. 29: *Man's Self-Interpretation-in-Existence: Phenomenology and Philosophy of Life Introducing the Spanish Perspective* (Netherlands: Springer Science and Business Media, 2006), 18-36.
- Cruz Hernández, M., "Bergson et Unamuno", *Bulletin de la Société Française de Philosophie*, 52 (1959), 81-84.
- Culpepper, H., "Immortality and Modern Thought: A Study of Miguel De Unamuno", *Review and Expositor*, 58 (1961), 279-295.
- Driggers S., *The Importance of Quixotism in the Philosophy of Miguel de Unamuno*. Senior Honors Thesis, Chancellor's Honors Program, (The University of Tennessee Knoxville, 2011).
- Evans, J.E., *Miguel de Unamuno's Quest for Faith. A Kierkegaardian Understanding of Unamuno's Struggle to Believe* (UK: James Clarke and Co, 2014).
- , *Unamuno and Kierkegaard: Paths to Selfhood in Fiction* (USA: Lexington Books, 2005).
- , "Unamuno and Kierkegaard: Clarifying the Relationship", *Revista Hispánica Moderna*, 56, 2 (2003), 297-310.

- Fagan K.B., *Freedom of Conscience in John H. Newman and Miguel de Unamuno*, Dissertation (USA: Texas Tech University, 2003).
- Fasel, O.A., "Observations on Unamuno and Kierkegaard", *Hispania*, 38 (1955), 443-450.
- Ferrater Mora, J., *Unamuno: A Philosophy of Tragedy*, trans. by P. Silver (Berkeley: University of California Press, 1962).
- Figueredo, M.L., "Desire, Duality and Naming Others in Unamuno's *Niebla*: Retrieving the Archetype of the Instinctual Self in the Search for Integrated Consciousness", *Scripta Mediterranea*, 23 (2002), 31-52.
- Fischer, S.L. and Kronik, J.W., *Self-conscious Art: A Tribute to John W. Kronik* (London: Bucknell University Press, 1996).
- Fiddian, R.W., "Unamuno – Bergson: A Reconsideration", *The Modern Language Review*, 69 (1974), 787-795.
- Fraser, B., "Unamuno and Bergson: Notes on a Shared Methodology", *The Modern Language Review*, 102, 3 (2007), 753-767.
- Frings, M.S., *The Mind of Max Scheler: The First Comprehensive Guide Based on the Complete Works* (Milwaukee: Marquette University Press, 1997).
- Gallegos, A.M., *An Examination of Miguel De Unamuno's Thought Concerning Pauline Theology Seen in the Light of Modern Scripture Studies*, Master Thesis (Loyola University of Chicago, 1964).
- Garrido Ardila, J.A.. "A Concise Introduction to the History of the Spanish Novel", στο: J.A. Garrido Ardila (ed.), *A History of the Spanish Novel* (UK: Oxford University Press, 2015), 1-55.
- Garofalo, S., "The Tragic Sense in the Poetry of Leopardi and Unamuno", *Symposium: A Quarterly Journal in Modern Literatures*, 26 (1972), 197-211.

- Ellis, R.R.. *The Tragic Pursuit of Being: Unamuno and Sartre* (Tuscalosa: The University of Alabama Press, 1988).
- , “Unamuno as pré-Sartrien”, *Perspectives sur Sartre et Beauvoir, essais en l'honneur d'Oreste F. Pucciani* (1985), 80-100.
- Hammit, G.M., “Poetic Antecedents of Unamuno’s Philosophy”, *Hispania*, 45 (1962), 679-682.
- Hentea, M., “The Problem of Literacy Generations: Origins and Limitations”, *Comparative Literature Studies*, 50, 4 (2013), 567-588.
- Hernandez E., *Unamuno’s Concept of Tragic*, Master Thesis (University of South Florida, 2010).
- Hubbard, S.L., “Women and Men in the Novels of Unamuno”, *Kentucky Romance Quarterly*, 27 (1980), 39-55.
- Hughes, R., “Education and the Tragic Sense of Life: The Thought of Miguel de Unamuno”, *Educational Theory*, 28 (1978), 131-138.
- Ιατρίδη, Ι., «Το πρόβλημα του Ουναμούνο», στο: Μ. Unamuno, *Ο παίχτης του σκακιού*, μτφρ.: Ι. Ιατρίδη (Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων, 1972).
- , «Μιγέλ ντε Ουναμούνο», στο: Μ. de Unamuno, *Καταχνιά*, πρόλ. - μτφρ.: Ι. Ιατρίδη (Αθήνα: Εκδόσεις των Φίλων, 1964), 7-17.
- , «Ο Ουναμούνο του πάθους και του πνεύματος», *Νέα Εστία*, 898 (1964), 1749-1751.
- , “Moral Psychology in Unamuno”, στο: J. Rubia Barcia and M.A. Zeitlin (eds.), *Unamuno: Creator and Creation* (Los Angeles: University of California Press, 1967), 72-91.
- Inge, T.M., “Unamuno’s Reading in American Literature”, *Hispania*, 54, 1 (1971), 149-154.

Junko, J.A., "History, Politics, and Culture, 1875-1936", στο: David T. Gies (ed.), *The Cambridge Companion to Modern Spanish Culture* (UK: Cambridge University Press, 1999), 67-85.

Jurkevich, G., "Archetypal Motifs of the Double in Unamuno's Abel Sánchez", *Hispania*, 73, 2 (1990), 345-352.

Κασίνης, Κ.Γ., «Η ελληνική ταυτότητα της ισπανικής λογοτεχνίας», στο: Κωνσταντίνος Α. Δημάδης (επιμ.), *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα)*. Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα, 9-12 Σεπτεμβρίου 2010, τ. Β' (Αθήνα: Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, 2011), 145-166.

Kelly, E., *Structure and Diversity: Studies in the Phenomenological Philosophy of Max Scheler* (Dordrecht: Springer Science and Business Media, B.V., 2013).

Lafuente, M.A.C., "Dream's Shadows: Fiction and Reality in Miguel de Unamuno", στο: A.-T. Tymieniecka (ed.), *Analecta Husserliana*, vol. 87: *Human Creation Between Reality and Illusion* (Netherlands: Springer Science and Business Media, 2006), 3-42.

Lee, D.H., "Joachim Monegro in Unamuno's 'Abel Sanchez' Thrice Exile--Cain/Esau/Satan", *Journal of Spanish Studies: Twentieth Century*, 7, 1 (1979), 63-71.

Longhurst, C.A., *Unamuno's Theory of the Novel* (USA: Modern Humanities Research Association and Routledge, 2017)

—, " '¿Qué es eso de creer?' Religious Belief in Miguel de Unamuno and Gabriel Marcel", *Bulletin of Spanish Studies*, 92, 4 (2015), 527-548.

Luby, B.J. and Fink, W.H., *The Uncertainties in Twentieth –and Twenty– first Century Analytic Thought: Miguel de Unamuno the Precursor* (Newark, De: Juan de la Cuesta, 2008).

- Marcone, R.M., "The Role of Augusto Pérez: A Study of 'Niebla'", *Confluencia*, 5, 1 (1989), 11-15.
- Marias, J., *Miguel De Unamuno*, trans. by F.M. Lopez-Morillas (Cambridge: Harvard University Press, 1966).
- Martin, F.R., "Pascal and Miguel de Unamuno", *The Modern Language Review*, 39 (1944), 138-145.
- Meyer, F., *L' Ontologie de Miguel de Unamuno* (Paris: Presses Universitaires, 1955).
- , "Kierkegaard et Unamuno", *Revue de littérature comparée*, 29 (1955), 478-492.
- Mora, J.F. and Terricabras, J.M., *Three Spanish Philosophers: Unamuno, Ortega, Ferrater Mora*, ed. – introd.: J.M. Terricabras (USA.: State University of New York Press, 2003).
- Moran, E.R., *Symbolism, Irony and Meaning in the Fiction of Miguel de Unamuno y Jugo*, Master Thesis (Denton, Texas, 1970).
- Moran, S.F., "The Disease of Human Consciousness. 'The Tragic Sense of Life: Reviewing the Work of Miguel de Unamuno'", *Journal of Oakland University*, 2007, 103-110.
- Morgan, J., *The Tragic Sense of Life. The Philosophy of Miguel de Unamuno*. Master Thesis (Ohio, 1966).
- Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, Χ., «Henri Bergson και Miguel de Unamuno y Jugo», *Ηθική*, 6 (2008), 7-14.
- , *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου* (Αθήνα: Καρδαμίτσα, 1993).
- Olson, P.R., *Unamuno; An Existential View of Self and Society* (USA: University of Wisconsin Press, 1984).

- Palley, J., "Death in the Literature of Unamuno", *Symposium: A Quarterly Journal in Modern Literatures*, 20, 3 (1966), 283-285.
- Palmer, D.D., "Freud and the Case of Alonso Quijano", *Hispania*, 54 (1971), 243-249.
- Panice, M.J., "Unamuno: Doubt or Denial", *Hispania*, 46, 3 (1963), 471-475.
- Reding, K.P., "The Generation of 1898 in Spain as Seen Through its Fictional Hero", *Smith College Studies in Modern Languages*, 17, 3-4 (1936), 1-125.
- Richards, K.C., "Unamuno and 'The Other'", *Kentucky Romance Quarterly*, 23 (1976), 439-449.
- Rivaya, B., *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence* (Netherlands: Springer, 2016).
- , "The Political History of 20th-Century Spanish Philosophy of Law", στο: E. Pattaro, C. Roversi (eds.), *A Treatise of Legal Philosophy and General Jurisprudence* (Netherlands: Springer, 2016), 457-501.
- Rivera de Ventosa, E., "Henri Bergson y M. de Unamuno: dos filósofos de la vida", *Cuadernos de la cátedra Miguel de Unamuno*, 22 (1972), 99-125.
- Sarmiento, E., "Considerations Towards a Revaluation of Unamuno", *Bulletin of Spanish Studies*, 20 (1943), 84-105.
- Schmidt, R.L., *Forms of Modernity: Don Quixote and Modern Theories of the Novel* (Canada: University of Toronto Press, 2011).
- Schuster, E.J., "Existentialist Resolution of Conflicts in Unamuno", *Kentucky Foreign Language Quarterly*, 8, 3 (1961), 134-139.
- Sedwick, F., "Maxims, Aphorisms, Epigrams and Paradoxes of Unamuno", *Hispania*, 38 (1955), 462-464.

- Στείρης, Γ., «Από τον ύστερο Μεσαίωνα στην Αναγέννηση: Ρήξη ή συνέχεια; Η μαρτυρία της φιλοσοφίας», *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών*, 41 (2009-2010), 129-144.
- Stenmark, M., "What is Scientism?", *Religious Studies*, 33, 1 (1975), 15-32.
- Stern, A., "Unamuno: Pioneer of Existentialism", στο: J.R. Barcia and M.A. Zeitlin, *Unamuno. Creator and Creation* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967), 26-47.
- Summerhill, S.J., "Death and God in Unamuno: Towards a Theory of Creative Symbolic Imagination", *Revista Canadiense de Estudios Hispánicos*, 3 (1978), 47-74.
- Valdés, M.J., *Cultural Hermeneutics: Essays after Unamuno and Ricoeur* (Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 2016).
- , *Death in the literature of Unamuno* (USA: University of Illinois Press, 1964).
- Verdenal, R., «Η φιλοσοφία του Bergson», στο: Φρανσουά Σατελέ (επιμ.), *Η Φιλοσοφία*, τ. Γ', μτφρ.: Κωστής Παπαγιώργης (Αθήνα: Γνώση, 1990), 289-315.
- Villar, J.L., "The Virgin of Begoña and the Fight for the City: An Example of Culture War in the Spain of the Restoration (Vizcaya, 1880-1904)", στο: R. Di Stefano, F.J. Ramón Solans (eds.), *Marian Devotions, Political Mobilization, and Nationalism in Europe and America* (Madrid: Palgrave Macmillan, 2016), 109-135.
- Weber, F.W., "Unamuno's Niebla: From Novel to Dream", *Modern Language Association*, 88, 2 (1973), 209-218.

Young, W.T., *Agony, Art, and Community in the Theology of Miguel De Unamuno, Dietrich Bonhoeffer and John MacMurray*, Master Thesis (University of Glasgow, 2014).

Zaner, R.M., *The Problem of Embodiment: Some Contributions to a Phenomenology of the Body* (Netherlands: Martinus Nijhoff/ The Hague, 1971).

Zavala, I.M., «Ο Έσω – Ουναμούνο. Δράση και πάθος δραματικό», μτφρ.: Ι. Ιατροίδη, *Νέα Εστία*, 898 (1964), 1736-1747.

Zito, J.A., "Discovering the Tragic Sense of Life: An Examination of Philosophical Influence in Art and Self", *Denison Journal of Religion*, 13, 5 (2014), 50-59.

SUMMARY

The aim of this master's thesis is the study of the concept of consciousness in the philosophical and literary work of Unamuno. In the Introduction the historical-social-political conditions of the era during which Unamuno acted are shown and the influence of important philosophers on his thinking is cited briefly. In the First Chapter there is a description of the circumstances under which the concept of consciousness in the philosophical thinking of Unamuno "was founded" and a reference is made to the way in which the Basque philosopher interprets human consciousness in general. In the Second Chapter there is an investigation of the way in which consciousness functions through aesthetic components, as it is perceived by the author and as it emerges through the characters of his heroes. In the Third Chapter in the context of the presentation of Unamuno's philosophical ontology, the semantic clarification of the term "human" is attempted and human nature as well as the purpose of life is analyzed. In the Fourth Chapter there is a depiction of Unamuno's thoughts about death with emphasis on his belief in the continuation of human existence against the "logic" of death. A "Critical Overview and Conclusions" follow. The master's thesis is completed with the listing of the Bibliography that was used and the Summary in English.